

ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร?
ความสุข
พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต)

กองทุนวัฒนธรรม

เพื่อการศึกษาและปฏิบัติธรรม

จัดพิมพ์ถวายเป็นมูทิตาสักการะ

ในวโรกาสที่ พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต)
ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นธรรม ที่

พระธรรมปิฎก

๕ ธันวาคม ๒๕๓๖

ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร?

ความสุข

© พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต)

ISBN ๙๗๔-๘๙๑๘๓-๑-๙

พิมพ์เฉพาะบท ครั้งที่ ๑ - ธันวาคม ๒๕๓๖ ๖,๐๐๐ เล่ม

จัดพิมพ์โดย - กองทุนวัฒนธรรม
เพื่อการศึกษาและปฏิบัติธรรม

ตู้ ปณ. ๒๖ นนทบุรี อ.เมือง จ.นนทบุรี ๑๑๐๐๐

เรียงพิมพ์ - ที่พิมพ์อำเภอ

สนใจหนังสือกรุณาติดต่อที่
- กองทุนวัฒนธรรม โทร. ๕๒๖-๕๐๐๘

ถ้อยแถลงผู้จัดพิมพ์

ความสุขเป็นสิ่งที่ทุกชีวิตปรารถนา และดิ้นรนไขว่คว้า แสวงหามาเสพเสวย แต่ความสุขก็มีหลายชนิดหลายระดับ ทั้งที่เป็นสุขจริงแท้ และเป็นสุขอันเจือด้วยทุกข์ นำมาซึ่งความทุกข์ หรืออาจกลับกลายเป็นทุกข์ได้อีก คนโดยมากเมื่อประสบสุขแล้วย่อมสยบมัวเมาตกเป็นทาสของความสุข และเกิดความประมาท ไม่ชวนขยายให้ก้าวหน้าข้ามพ้นไปจากสุขนั้น ๆ จนเข้าถึงสุขสูงสุดคือพระนิพพาน อันเป็นสภาวะสะอาด สว่าง สงบ จบการปรุงแต่งขัดแย้ง และเปลี่ยนแปลงอย่างถาวร จัดเป็นบรมสุข ไร้ทุกข์บีบคั้นอย่างสิ้นเชิง

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่กล่าวถึงความสุขไว้โดยละเอียดทุกระดับ อย่างรู้เท่าทันตามที่เป็นจริง แม้ในด้านหนึ่งอาจเห็นกันว่า เรื่องอริยสัจสี่ ซึ่งเป็นแก่นคำสอนของพระพุทธศาสนา กล่าวถึงเรื่องความทุกข์ และความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ ตลอดจนสาเหตุและมรรควิธีเข้าถึงสิ่งนั้น แต่ก็อาจกล่าวในอีกด้านหนึ่งว่า พระพุทธศาสนาสอนเรื่องความสุขและหนทางไปสู่ความสุขที่แท้จริง(อริยมรรค)ก็ได้ โดยที่การประพฤติปฏิบัติธรรมทั้งหมด เช่น การทำบุญกุศล การทำสมาธิก็เป็นไปเพื่อความสุข และผู้ประพฤติธรรมย่อมอยู่เป็นสุข เป็นต้น

เรื่อง "ความสุข" นี้ ได้คัดคัดตอนมาจากหนังสือ "พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ" ของพระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) บทที่ ๑๕ หน้า ๕๒๙-๕๖๕ ว่าด้วยความสุข อันเป็นบทความประกอบที่ ๕ ซึ่งขยายความเนื้อหาตอนที่ว่าด้วย *ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร*

มีอรรถาธิบายแสดงถึงความสุขชนิดต่างๆ ทั้งกายสุข ฌานสุข และ
นิพพานสุข ตลอดจนวิธีปฏิบัติต่อความสุขระดับนั้นๆ อย่างรู้เข้าใจ
ถ่องแท้และเท่าทันถึงคุณ โทษ และทางหลุดพ้นจากความสุขเหล่านั้น
โดยละเอียด นับเป็นข้อเขียนที่ให้ความแจ่มแจ้งชัดเจน และ
ครอบคลุมครบถ้วนเป็นอย่างยิ่งแก่คนทั่วไป

กองทุนวุดฒิธรรมเพื่อการศึกษาและปฏิบัติธรรม จึงขออนุญาต
ท่านผู้ประพันธ์จัดพิมพ์แยกเล่มต่างหาก โดยมุ่งให้แพร่หลายแก่
ผู้อ่านในวงกว้าง เพื่อสร้างความเข้าใจที่ถูกต้อง อันเป็นสิ่งจำเป็น
อย่างยิ่งในการปฏิบัติธรรม และในการดำเนินชีวิตในด้านต่าง ๆ เช่น
ประกอบกิจการงาน และการบริโภคใช้สอยต่าง ๆ เป็นต้นด้วย

อนึ่ง ในมงคลพิธีอภิสิทธิ์กาลแห่งวันเฉลิมพระชนมพรรษา
๕ ธันวาคม ๒๕๓๖ นี้ ท่านเจ้าคุณพระเทพเวที ได้รับพระราชทาน
เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นธรรม ที่ *พระธรรมปิฎก*
ทางกองทุนฯ จึงขอร่วมแสดงมุทิตาสักการะด้วยการจัดพิมพ์หนังสือ
เรื่อง *'ความสุข'* เล่มนี้ถวาย เพื่อแจกเป็นธรรมทานส่วนหนึ่ง

ผู้จัดพิมพ์ขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างสูง ในความเมตตา-
นุเคราะห์ของท่านเจ้าคุณพระเทพเวที ที่อนุญาตให้ดำเนินการจัด
พิมพ์หนังสือเล่มนี้ขึ้นมา และพระครูปลัดอินทร จินฺตาปญฺโญ
ที่กรุณาตรวจทาน และจัดทำต้นแบบสำหรับจัดพิมพ์ในครั้งนี้ หวังว่า
หนังสือนี้ จักอำนวยประโยชน์เกื้อกูลแก่การเพิ่มพูนสัมมาทรรณะ
และสัมมาปฏิบัติ แก่ผู้ปรารถนาความสุขโดยทั่วกัน

ด้วยความปรารถนาดี

กองทุนวุดฒิธรรม

เพื่อการศึกษาและปฏิบัติธรรม

อนุโมทนา

หนังสือเรื่อง *"ความสุข"* นี้ เป็นเนื้อหาส่วนหนึ่งของ
หนังสือพุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ พ.ศ. ๒๕๒๕ จัด
เป็นบทที่ ๑๕ คุณอำเภอ พรหมบัญญัติ ในนามของกองทุน
วุดฒิธรรมเพื่อการศึกษาและปฏิบัติธรรม ได้แจ้งความประสงค์ขอ
คัดแยกออกไปพิมพ์เป็นเล่มต่างหาก เพื่อเผยแพร่ให้กว้างขวาง
ยิ่งขึ้น และได้จัดทำต้นแบบเตรียมพร้อมสำหรับการตีพิมพ์ไว้
ประมาณ ๓ ปีมาแล้ว แต่เรื่องค้างอยู่เพราะผู้เรียบเรียงเห็นว่า
เป็นหนังสือสำคัญ จะหาโอกาสตรวจความเรียบร้อยด้วยตนเอง
ก่อน อีกทั้งคิดว่าจะเพิ่มเติมเนื้อหาสาระบางส่วนด้วย แต่เวลา
ล่วงไปๆ ก็ไม่มีเวลาร่างที่จะดำเนินการได้ จนในที่สุดเห็นว่าถึง
รอบไปก็ไม่อาจคาดหมายว่าจะมีโอกาสตรวจได้เมื่อใด และถ้าถึง
ไว้นานไปก็จะเป็นการกระทบกระเทือนต่องานของกองทุนวุดฒิธรรม
เพื่อการศึกษาและปฏิบัติธรรมด้วย จึงตกลงขอให้การตรวจ
ความถูกต้องเรียบร้อยของหนังสือนี้ อยู่ในความรับผิดชอบของ
กองทุนฯเอง และพิมพ์ไปตามฉบับเดิมก่อน ดังปรากฏอยู่

สิทธิในการพิมพ์เฉพาะครั้ง ได้มอบให้เปล่าแก่ผู้จัด
พิมพ์ในแต่ละครั้ง เช่นเดียวกับหนังสืออื่นทุกเล่มของผู้เขียน เท่า

ที่ได้พิมพ์แล้ว ไม่ว่าจะโดยบุคคลหรือสถาบันใด ทั้งนี้ ด้วยถือว่า
ความเจริญแพร่หลายแห่งธรรมและความมกงามแห่งสัมมาปัญญา
ที่อาจเกิดขึ้นจากธรรมทานนั้น จักเป็นผลสนองที่มีคุณค่าสูงสุด

ขออนุโมทนากองทุนวุดฒิธรรมเพื่อการศึกษาและปฏิบัติ
ธรรมที่ได้มีจิตศรัทธาจัดพิมพ์หนังสือเรื่อง “ความสุข” ครั้งนี้ ซึ่ง
เป็นการช่วยกันเผยแพร่สัมมาทัศนะให้ขยายกว้างขวางออกไป
อันจะเป็นรากฐานแห่งสัมมาปฏิบัติที่นำไปสู่สันติสุขอันแท้จริง
ขอกุศลจรรยาที่ได้ร่วมกันบำเพ็ญนี้ จงอำนวยผลเพื่อความเจริญ
มั่นคงแห่งพระพุทธศาสนา และประโยชน์สุขของมหาชน ตลอด
กาลนาน

พระเทพเวที (ประยูร ญฺ ปยุตฺโต)

๑๙ พฤศจิกายน ๒๕๓๖

สารบัญ

ถ้อยแถลงผู้จัดพิมพ์	(๑)
อนุโมทนา	(๓)
ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร?	
บทสรุป	๖๗
บันทึกพิเศษท้ายเล่ม	
สำหรับผู้สนใจเชิงวิชาการ	๘๔
บันทึกที่ ๑: ความสุขจัดเป็นคู่ๆ	๘๔
บันทึกที่ ๒: ความสุขจัดเป็นสามระดับ	๘๕
เชิงอรรถ	๘๘

ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร?

ความสุข

ลักษณะสำคัญของนิพพานที่สืบเนื่องมาจากความ
หมายว่า“ดับ”ซึ่งนับว่าเด่นน่าสนใจมีอยู่ ๓ อย่าง คือ *ดับอวิชชา*
หมายถึงการเกิดญาณทัศนะอันสูงสุด หยั่งรู้สังขารม *ดับกิเลส*
หมายถึงกำจัดความชั่วร้าย และของเสียต่าง ๆ ภายในจิตใจ
หมดเหตุที่จะก่อปัญหาความเดือดร้อนวุ่นวายต่าง ๆ แก่ชีวิต
และสังคม และ *ดับทุกข์* หมายถึงหมดความทุกข์ บรรลุความ

สุขอันสูงสุด เฉพาะลักษณะที่สามคือความสุข หรือความดับทุกข์สิ้นทุกข์นี้ แม้จะได้ย่ำไว้ในหนังสือพุทธธรรมตอนว่าด้วยภาวะจิตของผู้บรรลุนิพพาน แต่ยังมีข้อที่ควรศึกษาเป็นพิเศษอีกบางอย่าง จึงนำมากล่าวเพิ่มเติมไว้ต่างหาก ณ ที่นี้

ความสุข มีความสำคัญมากในการปฏิบัติธรรมทางพระพุทธศาสนา อาจกล่าวได้ว่า *พุทธจริยธรรมไม่แยกต่างหากจากความสุข* เริ่มแต่ขั้นต้น ในการทำความดีหรือกรรมดีต่างๆ ไปที่เรียกว่าบุญ ก็มีพุทธพจน์ตรัสว่า “บุญเป็นชื่อของความสุข”^๑ ในการบำเพ็ญเพียรทางจิตหรือเจริญภาวนา ความสุขก็เป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยให้เกิดสมาธิ ดังพุทธพจน์ว่า “ผู้มีสุข จิตย่อมตั้งมั่น (เป็นสมาธิ)”^๒ และเมื่อจิตเป็นสมาธิ บรรลุฌานแล้ว ความสุขก็เป็นองค์ประกอบของฌาน ดังที่เรียกว่าองค์ฌานต่อไปอีกจนถึงฌานที่ ๓^๓ ฌานสมาบัติที่สูงกว่านั้นขึ้นไป แม้จะไม่มีสุขเป็นองค์ฌานแต่ก็กลับเป็นความสุขที่ประณีตยิ่งขึ้นไปอีก^๔ จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ นิพพาน ก็เป็นความสุข และเป็นบรมสุขคือสุขสูงสุดด้วย^๕ นอกจากนั้น จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาที่เป็นบรมสุข หรือโพธิ์นั้น ก็พึงบรรลุได้ด้วยความสุข หรือด้วยข้อปฏิบัติที่มีความสุข มิใช่บรรลุด้วยความทุกข์หรือด้วยข้อปฏิบัติที่เป็นทุกข์^๖ พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระองค์ได้ทรงบรรลุ

ถึงความสุขที่ไม่ต้องอาศัยกาม และความสุขอย่างอื่นที่ประณีตยิ่งไปกว่านั้นแล้ว จึงทรงยืนยันได้ว่าจะไม่ทรงเวียนกลับมาหากามอีก แต่ถ้าพระองค์ยังไม่ทรงประสบความสุขที่ประณีตเช่นนั้นแล้ว ก็จะไม่ทรงสามารถยืนยันได้ว่า พระองค์จะไม่ทรงเวียนกลับมาหากามอีก พร้อมกันนั้นก็ได้ตรัสทำนองเตือนผู้ปฏิบัติธรรมให้ระลึกไว้ว่า ถึงหากอริยสาวกจะมองเห็นอย่างชัดเจนตามความเป็นจริงด้วยสัมมาปัญญาว่า กามทั้งหลายมีความหวานชื่นน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนี้มากยิ่งนัก แต่ถ้าอริยสาวกนั้นยังไม่ประสบ ยังไม่รู้จักปิติและความสุขที่ไม่ต้องอาศัยกาม หรือความสุขที่ประณีตยิ่งไปกว่านั้น ก็ยังวางใจไม่ได้ว่า เธอจะไม่วกเวียนกลับมาหากามอีก” และตรัสเตือนภิกษุทั้งหลายไว้โดยจำเพาะในทำนองเดียวกันว่า ถ้าผู้บวชแล้วยังมีได้ประสบปิติและความสุขที่ไม่ต้องอาศัยกาม หรือความสุขที่ลึกซึ้งยิ่งกว่านั้น ก็เลศทั้งหลายเช่นอภิขมา พยาบาท ความฟุ้งซ่าน เกียจคร้าน เบื่อหน่ายก็จะเข้าครอบงำจิตได้” หมายความว่า ก็จะไม่ยินดีประพฤติพรหมจรรย์หรือทนประพฤติพรหมจรรย์อยู่ไม่ได้

ความที่ยกมาอ้างเหล่านี้ นอกจากจะแสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาถือความสุขเป็นเรื่องสำคัญแล้ว ยังให้ข้อ

สังเกตต่อไปอีกว่า การที่อริยสาวกละกามนั้น มิใช่เพราะกาม
ไม่มีความสุข หรือเพราะพระพุทธศาสนาสอนให้ละเว้น
ความสุข พระพุทธศาสนายอมรับความสุขตามที่เป็นจริง
สอนให้ปฏิบัติเพื่อบรรลุดุจความสุข และยอมรับว่ากามมีความ
สุข แต่อริยสาวกละกามเพราะเห็นว่ากามมีความสุขก็จริง
แต่ยังปะปนด้วยทุกข์มาก และข้อสำคัญก็คือ ยังมีความสุข
อย่างอื่นที่สุขกว่า ลึกซึ้งประณีตกว่าสุขที่เกิดจากกามหรือ
ความสุขที่เกิดจากการเสพเสวยรสอร่อยของโลกอย่างสามัญ
ชน อริยสาวกละกามก็เพราะได้ประสบความสุขที่ประณีต
กว่านั้น ความข้อนี้แสดงว่าความสุขมีแตกต่างกันเป็นชั้น
เป็นระดับ สิ่งที่ควรศึกษาในตอนนี้ก็คือนั่นว่า พระพุทธศาสนา
จัดแบ่งความสุขออกเป็นชั้นหรือระดับอย่างไร

ในคัมภีร์อังกุตตรนิกาย ทุกนิบาต ท่านจำแนกความ
สุขออกไปทั้งโดยประเภท และโดยระดับ เป็นคู่ ๆ มากมาย
หลายคู่ เช่น สุขของคฤหัสถ์กับสุขของบรรพชิต กามสุขกับ
เนกขัมมสุข โลกียสุขกับโลกุตตรสุข สุขของพระอริยะกับสุข
ของปุถุชน เป็นต้น^๔ แต่วิธีแบ่งที่เป็นลำดับขั้นชัดเจน ละเอียด
และดูง่ายไม่ซับซ้อน น่าจะได้แก่วิธีแบ่งเป็น ๑๐ ชั้น หรือ
ความสุข ๑๐ ชั้น ซึ่งมีในที่มาหลายแห่ง แบ่งดังนี้^๕

๑. กามสุข สุขเนื่องด้วยกาม ได้แก่ความสุขโสมนัสที่
เกิดขึ้นด้วยอาศัยกามคุณ ๕
๒. ปฐมฌานสุข สุขเนื่องด้วยปฐมฌาน ซึ่งสกัดจาก
กามและอกุศลธรรมทั้งหลาย ประกอบด้วยวิตก
วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา
๓. ทุตติยฌานสุข สุขเนื่องด้วยทุตติยฌาน ซึ่งประกอบ
ด้วยปีติ สุข และเอกัคคตา
๔. ตติยฌานสุข สุขเนื่องด้วยตติยฌาน ซึ่งประกอบ
ด้วยสุข และเอกัคคตา
๕. จตุตถฌานสุข สุขเนื่องด้วยจตุตถฌาน ซึ่งประกอบ
ด้วยอุเบกขา และเอกัคคตา
๖. อากาสาณัญจายตนสมาบัติสุข สุขเนื่องด้วย
อากาสาณัญจายตนสมาบัติ ซึ่งล่วงพ้นรูปสัญญา
ได้โดยสิ้นเชิง ปฏิขสัญญาล่วงดับไปหมด ไม่
มนสิการนันทตัสสัญญา นึกถึงแต่อวกาศอัน
อนันต์เป็นอารมณ์
๗. วิญญาณัญจายตนสมาบัติสุข สุขเนื่องด้วย
วิญญาณัญจายตนสมาบัติ ซึ่งคำนึงวิญญาณอัน
อนันต์เป็นอารมณ์

๘. อากิญจัญญายตนสมาบัติสุข สุขเนื่องด้วย อากิญจัญญายตนสมาบัติ ซึ่งคำนึงภาวะที่ไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์

๙. เนวสัณญานาสัณญายตนสมาบัติสุข สุขเนื่องด้วยเนวสัณญานาสัณญายตนสมาบัติ อันถึงภาวะที่มีสัณญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัณญาก็ไม่ใช่

๑๐. สัณญาวะทียตนิโรธสมาบัติสุข สุขเนื่องด้วย สัณญาวะทียตนิโรธสมาบัติอันถึงภาวะที่ดับสัณญา และเวทนาทั้งหมด

ถ้าจะจัดให้ย่อเข้า สุข ๑๐ ชั้นนี้ ก็รวมเข้าได้เป็น ๓ ระดับ^{๑๑} คือ

๑. กามสุข สุขเนื่องด้วยกาม

๒. ฌานสุข หรือ (อัญญ) สมาบัติสุข สุขเนื่องด้วย ฌาน หรือสุขเนื่องด้วยสมาบัติ ๘ แยกเป็น ๒ ระดับย่อย

๒.๑ สุขในรูปฌาน หรือสุขเนื่องด้วยรูปฌาน ๔

๒.๒ สุขในอรูปรฌาน หรือสุขเนื่องด้วยอรูปรฌาน ๔

๓. นิโรธสมาบัติสุข สุขเนื่องด้วยนิโรธสมาบัติ

สุขทั้ง ๑๐ ชั้นนี้ ท่านยอมรับว่าเป็นความสุขทั้งนั้น หากแต่เป็นความสุขที่ดีกว่าประณีตลึกซึ้งยิ่งกว่ากันขึ้นไป

ตามลำดับชั้น เพราะความสุขชั้นต้นๆ มีส่วนเสียหรือแง่ที่เป็นทุกข์แทรกอยู่ด้วยมาก เมื่อเป็นสุขชั้นสูงขึ้นไป ก็ยิ่งประณีต บริสุทธิ์มากขึ้น ท่านสอนให้มองความสุขเหล่านั้นตามความเป็นจริง ทั้งด้านที่เป็นสุขและด้านที่มีทุกข์เข้ามาปน คือมอง ทั้งส่วนดีและส่วนเสีย หรือทั้งแง่ที่เป็นคุณและแง่ที่เป็นโทษ (เรียกเป็นคำศัพท์ว่าทั้ง *อัสสาทะ* และ *อาทีนวะ*) นอกจากนี้ นั้นยังให้รู้จักทางออก ทางรอดพ้น หรือภาวะเป็นอิสระที่ดีกว่าซึ่งไม่ขึ้นต่อส่วนดีส่วนเสียนั้นด้วย (เรียกเป็นศัพท์ว่า *นิสสรณะ*) เมื่อเห็นโทษของสุขที่หยาบ ก็จะหน่ายหายติด และโน้มใจไปหาสุขที่ประณีตยิ่งกว่า เมื่อรู้จักและได้ประสบความสุขที่ประณีตประจักษ์กับตัวแล้ว ก็จะละความสุขที่หยาบกว่าเสียได้ มุ่งบรรลुสุขที่ประณีตยิ่งขึ้นไปตามลำดับ อย่างน้อยก็จะไม่มัวเมาหมกมุ่นในสุขที่หยาบนั้นจนเกินไป เมื่อใดจิตหลุดพ้นเด็ดขาดแล้วตัดเยื่อใยได้สิ้น ก็จะไม่วกเวียนกลับมาหาความสุขที่หยาบอีกต่อไป^{๑๒} คงเสวยแต่สุขที่ประณีตสำหรับจิตที่เป็นอิสระอย่างเดียว ข้อนี้ก็ป็นลักษณะด้านหนึ่งของความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม

เพื่อเสริมความเข้าใจในด้านนี้ จึงจะนำคำชี้แจงทางธรรมที่ควรทราบเกี่ยวกับความสุขเหล่านี้มาแสดงไว้ตามสมควร

“ภิกษุทั้งหลาย กามคุณมี ๕ อย่างดังนี้คือ รูปทั้งหลาย ที่รู้ได้ด้วยตา...เสียงทั้งหลายที่รู้ได้ด้วยหู...กลิ่นทั้งหลายที่รู้ได้ด้วยจมูก...รสทั้งหลายที่รู้ได้ด้วยลิ้น...โผฏฐัพพะทั้งหลายที่รู้ได้ด้วยกาย ซึ่งน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ารัก ชักให้อยากได้ ขวนให้กำหนด, เหล่านี้แล คือกามคุณ ๕; อาศัยกามคุณ ๕ ประการเหล่านี้ มีความสุขความเข้าใจ (โสมนัส) โดเกิดขึ้น นี่คือสวนต์ิ (อัสนาทะ, ความหวานชื่น) ของกามทั้งหลาย”๑๓ “นี่เรียกว่ากามสุข”๑๔

“คำว่า กาม โดยหัวข้อ ได้แก่กาม ๒ อย่างคือ *วัตตูกาม* (วัตตุดันน่าใคร่, สิ่งที่ยากได้), *กิเลสกาม* (กิเลสที่ทำให้ใคร่, ความอยากที่เป็นตัวกิเลส),

“*วัตตูกาม* เป็นไฉน? รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันเป็นที่ชื่นชอใจ เครื่องลาด เครื่องห่ม ทาสี ทาส แพะ แกะ ไก่ สุกร ช้าง โค ม้า ลา นา ที่ดิน เงิน ทอง บ้าน นิคม ราชธานี รัฐ ประเทศ กองทัพ คลังหลวง วัตตุดูเป็นที่ตั้งแห่งความติดใจอย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ชื่อว่าวัตตูกาม; อีกอย่างหนึ่ง กามทั้งหลายที่เป็นอดีต ที่เป็นอนาคต ที่เป็นปัจจุบัน กามที่เป็นภายใน ที่เป็นภายนอก ทั้งภายในและภายนอก ชนิดเลว ชนิดปานกลาง ชนิดประณีต ที่เป็นของสัตว์ในอบาย ที่เป็นของมนุษย์ ที่เป็นทิพย์ ที่ปรากฏเฉพาะหน้า ที่บันดาลเอง

ที่ผู้อื่นบันดาลให้ ที่ครอบครอง ที่ไม่ได้ครอบครอง ที่หวงแหน ที่ไม่ได้หวงแหน ธรรมที่เป็นกามาวจรแม้ทั้งหมด ธรรมที่เป็นรูปาวจรแม้ทั้งหมด ธรรมที่เป็นอรูปาวจรแม้ทั้งหมด ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งตัณหา เป็นอารมณ์ของตัณหา ชื่อว่ากาม ด้วยอรรถว่า เป็นที่ตั้งแห่งความอยาก ด้วยอรรถว่าเป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา, เหล่านี้เรียกว่า วัตตูกาม

“*กิเลสกาม* เป็นไฉน? ความพอใจก็เป็นกาม ราคะก็เป็นกาม ความชอใจติดใคร่ก็เป็นกาม ความดำริก็เป็นกาม ราคะก็เป็นกาม ความครุ่นคิดติดใคร่ก็เป็นกาม, กามฉันท กามราคะ กามนันทิ กามตัณหา กามเสน่หา ความเร่าร้อน กาม ความหลงใหลกาม ความหมกมุ่นกาม กามท่วมใจ กามผูกมัดใจ ความถือมั่นในกาม นิ वर्ณคือกามฉันท กาม ในข้อความว่า “นี่แน่ะกาม เราเห็นรากเหง้าของเจ้าแล้วว่า เจ้าเกิดขึ้นมาจากความดำริ เราจักไม่ดำริถึงเจ้าละ เมื่อทำอย่างนี้ เจ้าก็จักไม่มี” เหล่านี้เรียกว่ากิเลสกาม”๑๕

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะความประชุมพร้อมแห่งปัจฉัย ๓ ประการ จึงมีการตั้งครรรค์...เมื่อใดมารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู ทั้งสัตว์ที่จะเกิดก็ปรากฏ, เพราะความประชุมพร้อมแห่งปัจฉัย ๓ ประการอย่างนี้ ย่อมมีการตั้งครรรค์; มารดาคุ้มท้องระดับระครองครรรค์นั้นตลอดเวลา ๙ เดือน

บ้าง ๑๐ เดือนบ้าง ด้วยความเสียดชีวิตเป็นอย่างมาก ทั้งเป็น
ภาระอันหนัก, ครั้นล่วงเวลา ๙ เดือน หรือ ๑๐ เดือนแล้ว
มารดา ก็คลอดทารกในครรภ์ด้วยความเสียดชีวิตเป็นอันมาก
อย่างเป็นภาระอันหนัก แล้วเลี้ยงทารกที่เกิดนั้นด้วยโลหิต
ของตน; ภิภษุทั้งหลาย ในธรรมเนียมของอริยชนถือน้ำนม
ของมารดา นี้ว่า คือโลหิต”^{๑๖}

“เด็กอ่อนไร้เดียงสา นอนแบหงายอยู่ ย่อมเล่น (แม้
แต่) อุจจาระปัสสาวะของตนเอง, เธอจะเห็นประการใด
ความสนุกนี้ เป็นความสนุกของเด็กอ่อนอย่างเต็มที่สิ้นเชิง
ใช่หรือไม่?”

“เป็นเช่นนั้น พระเจ้าข้า”

“สมัยต่อมา เด็กนั้นแล อาศัยความเจริญเติบโต
อินทรีย์ทั้งหลายแก่กล้าขึ้น ย่อมเล่นเครื่องเล่นทั้งหลายสำหรับเด็ก
คือ เล่นไถ่น้อย ๆ เล่นตีไม้หึ่ง เล่นหกขะเมน เล่นกั้งหัน
น้อย ๆ เล่นดวงทราย เล่นรถน้อย ๆ เล่นธนูน้อย ๆ, เธอจะ
เห็นประการใด ความสนุกนี้ดีกว่าและประณีตกว่าความ
สนุกอย่างก่อน ใช่หรือไม่?”

“เป็นเช่นนั้น พระเจ้าข้า”

“สมัยต่อมา เด็กนั้น อาศัยความเจริญเติบโต อินทรีย์

ทั้งหลายแก่กล้าขึ้น มีกามคุณทั้ง ๕ พรั่งพร้อมบริบูรณ์
ย่อมบำเรอตนด้วยรูปทั้งหลาย...ด้วยเสียง...กลิ่น...รส...
ใญ่ภูษุพะทั้งหลาย ซึ่งน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าชอบใจ น่ารัก
ชกให้หายากได้ ชวนให้กำหนด เธอจะเห็นประการใด
ความสนุกนี้ดีกว่าและประณีตกว่าความสนุกอย่างก่อน ๆ
ใช่หรือไม่?”

“เป็นเช่นนั้น พระเจ้าข้า”^{๑๗}

บุคคลผู้สูงเลิศประเสริฐสุดในโลกมนุษย์ ทางฝ่าย
คฤหัสถ์ ก็คือพระเจ้าจักรพรรดิ ซึ่งเป็นผู้มีอำนาจมากที่สุด
เพียบพร้อมด้วยโภคสมบัติทุกประการ และตามคติพระพุทธ
ศาสนาถือว่าจะต้องเป็นผู้ทรงคุณธรรมอย่างสูงเยี่ยมด้วย
โดยนัยนี้ พระเจ้าจักรพรรดิจึงนับว่าเป็นผู้มีความสุขมากที่สุด
เหนือกว่ามนุษย์ทั้งหลายทั้งปวง พระพุทธเจ้าทรงยก
เอาความสุขของพระเจ้าจักรพรรดิ ขึ้นมาบรรยายเป็นตัวอย่าง
แสดงความสุขอย่างสมบูรณ์ที่สุดของมนุษย์ เพื่อเปรียบ
เทียบกับความสุขประเภทและระดับอื่น ๆ ให้เห็นลำดับชั้น
ความประณีตของความสุขทั้งหลาย

พระเจ้าจักรพรรดิตามอุดมคติ ทรงมีรัตนะ ๗ และ
ฤทธิ์ ๔ ประการ รัตนะ ๗ ประการคือ ทรงมีจักรแก้ว อัน
แสดงถึงพระราชอำนาจที่เกิดขึ้นโดยธรรม และประกอบ

ด้วยความชอบธรรม ทำให้พระองค์แผ่ขยายอาณาจักรแห่งความร่มเย็นออกไปได้ทั่วผืนแผ่นดินจดขอบมหาสมุทรทั้งสี่ทิศ ด้วยธรรมวิธีและโดยความชื่นชมยินดีของผู้ยอมรับพระราชอำนาจนั้น ทรงมีช้างแก้วและม้าแก้ว ซึ่งสามารถนำพระองค์เสด็จตรวจดูพระราชอาณาเขตทั่วผืนแผ่นดินได้หมดสิ้นภายในเวลารวดเร็ว ทรงมีแก้วมณีซึ่งทรงพลังส่องแสงสว่างกว้างไกล จะให้ยกทัพใหญ่ไปยามราตรีหรือให้ราษฎรทำงานในยามค่ำคืนดูเวลากลางวันก็ได้ ทรงมีนางแก้ว ซึ่งนอกจากจะมีรูปร่างผิวพรรณงดงามเหนือกว่าสตรีมนุษย์ไม่ว่านางใดแล้ว ยังมีสัมผัสกายอันแสนวิเศษดังท่านพรรณนาว่านุ่มนวลละมุนดังสำลีหรือยุ่นนุ่มยามหนาว กายนางก็อุ่น ยามร้อน กายนางก็เย็น กลิ่นกายหอมดังกลิ่นจันทร์ กลิ่นปากก็หอมดังกลิ่นบัว อีกทั้งพูดเพราะ รู้จักปรนนิบัติ ถูกพระทัยทุกประการ ทรงมีขุนคลังแก้ว ผู้มีตาทิพย์มองเห็นแหล่งทรัพย์สินทั่วไป สามารถหาเงินทองมาให้พระองค์ใช้ได้ตามพระทัยปรารถนา และทรงมีปริณายกแก้ว ผู้มีความสามารถยอดเยี่ยมในการปกครอง ไม่แต่เพียงถวายเป็นคำแนะนำในข้อราชการต่างๆ ได้ถูกต้องเท่านั้นยังสามารถบัญชางานสั่งราชการแทนพระองค์ได้ทุกอย่างทุกประการอีกด้วย ส่วนฤทธิ์หรือสัมฤทธิ์คุณ ๔ ประการก็คือ พระเจ้าจักรพรรดิ

ทรงมีพระรูปโฉมงามสง่าเหนือกว่ามนุษย์ทั้งหลายอื่น ทรงมีพระชนมายุยืนยาวยิ่งกว่ามนุษย์อื่น ทรงมีสุขภาพแข็งแรง มีพระโรคน้อย และประการสุดท้ายทรงเป็นที่รักของประชาราษฎร์ ซึ่งจงรักภักดีต่อพระองค์ดังลูกรักพ่อ และพระองค์ก็รักประชาราษฎร์ดังพ่อรักลูก เมื่อยามเสด็จไป ณ ที่ไหนๆ ประชาษฎร์จะเฝ้ารับเสด็จและอยากเห็นพระองค์นาน ๆ ไม่จิตตา และพระองค์ก็ทรงปรารถนาจะพบปะกับประชาราษฎร์นาน ๆ เช่นเดียวกัน ความสุขของพระเจ้าจักรพรรดิเช่นนี้ย่อมดีกว่าเยี่ยมกว่าความสุขของเด็กหนุ่มที่กล่าวมาแล้วตลอดจนความสุขของมนุษย์ทั้งหลายโดยทั่วไป

อย่างไรก็ตาม พระพุทธเจ้าตรัสว่า แม้พระเจ้าจักรพรรดิจะทรงมีความสุขสมบูรณ์ถึงเพียงนี้ แต่เมื่อเทียบกับความสุขอันเป็นทิพย์ในสวรรค์แล้ว ความสุขของพระเจ้าจักรพรรดิก็เป็นของเด็กน้อยเหลือเกิน ไม่ถึงแม้แต่เศษเสี้ยวเหมือนนำเอาก้อนหินเล็ก ๆ ก้อนเท่าฝ่ามือไปวางเทียบกับภูเขาหิมาลัย^{๑๑}

ถึงแม้ทิพย์สุขในสรวงสวรรค์จะเป็นความสุขที่ล้ำเลิศยอดเยี่ยมมากกว่าความสุขของมนุษย์อย่างมากมาย แต่ก็ยังมีความสุขที่ประณีตล้ำลึกยิ่งกว่าทิพย์สุขนั้นขึ้นไปอีก และเป็นความสุขที่ไม่ต้องอาศัยกามไม่ต้องพึ่งสิ่งเสพละเลยจาก

ภายนอก ผู้ที่ได้ประสบการณ์ความสุขอย่างนี้ประจักษ์กับตัวแล้ว ถึงแม้มาเห็นมนุษย์ที่มีความสุขพร้อมบริบูรณ์กำลังเสพ เสวยความสุขอยู่ ก็จะไม่รู้สึกอิจฉามนุษย์นั้น หรือนึกอยาก ได้ความสุขอย่างนั้นบ้างแต่ประการใดเลย เหมือนเทวดาที่ เสวยทิพย์สุขมาเห็นมนุษย์เสพสุขที่ทราบดีกว่าจะไม่รู้สึกอิจฉา หรือนึกยินดีอยากได้แต่อย่างใด และมีใช่เพียงความสุขของ มนุษย์เท่านั้น แม้แต่ทิพย์สุขของเทวดาท่านก็ไม่ปรารถนา เพราะท่านได้พบความสุขที่ดีกว่าสูงกว่าแล้ว ในเรื่องนี้พระ พุทธเจ้าทรงเล่ากรณีของพระองค์เองเป็นตัวอย่าง ดังบาลีว่า

“ดูก่อนมาคณตฺธิยะ เรานี้แหละ ครั้งก่อนเมื่อยังครอง เรือนอยู่ มีกามคุณทั้งห้า พรั่งพร้อมเต็มที บำรุงบำเรอด้วย รูป...เสียง...กลิ่น...รส...ไฉน...ที่นาปรารถนา นำใคร นำชอบใจ นำรัก ประกอบด้วยความยั่วยวน ชวนให้ กำหนด; เรามีปราสาทถึง ๓ แห่ง ปราสาทหนึ่งสำหรับฤดูฝน ปราสาทหนึ่งสำหรับฤดูหนาว ปราสาทหนึ่งสำหรับฤดูร้อน เรานั้นได้รับการบำเรอด้วยดนตรีทั้งหลาย ที่ล้วนแต่สตรีไม่มี นุรุษเจือปนเลย อยู่ในปราสาทประจำฤดูฝน ไม่ต้องลงจาก ปราสาทเลยตลอดเวลาสี่เดือน; สมัยต่อมา เรานั้นได้ล่วงรู้ถึง ความเกิดขึ้น ความคงอยู่ไม่ได้ คุณและโทษของกามทั้งหลาย กับทั้งทางออกหรือภาวะรอดพ้นของมันตามความเป็นจริง

จึงละกามตัณหา บรรเทาความร่ารอนเพราะกามเสียได้ หมดความกระหายอยาก เป็นอยู่โดยมีจิตสงบระงับในภายใน, เรานั้น มองเห็นสัตว์ทั้งหลายอื่น ผู้ยังไม่หมดราคะในกาม ทั้งหลาย ถูกกามตัณหาเกาะกิน ถูกแผดเผาด้วยความเร่าร้อน แห่งกาม เสพเสวยกามทั้งหลายอยู่ ก็มีได้นึกไปทะยานต่อ สัตว์เหล่านั้น ไม่รู้สึกยินดีในกามนั้น ช้อนั้นเพราะเหตุไร ก็ เพราะเราเรื่อนรมย์อยู่ด้วยความชื่นชมยินดีที่ไม่ต้องมีกาม ไม่ต้องมีอกุศลกรรมทั้งหลาย จึงไม่ไปทะยานถึงความสุขที่ ทราบดีกว่า ไม่นึกยินดีในความสุขที่ทราบดีกว่านั้น

“ดูก่อนมาคณตฺธิยะ เปรียบเหมือนว่า คฤหบดี หรือ บุตรคฤหบดี ผู้มั่งคั่ง ร่ำรวยทรัพย์ มีโภคะมาก มีกามคุณทั้ง ๕ พรั่งพร้อมบริบูรณ์ ได้รับการบำรุงบำเรอ...เขาประพฤติ สุจริต...เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ในหมู่พวกเทวดาชั้นดาวดึงส์; เทพบุตรนั้น แวดล้อมด้วยหมู่ นางอัปสร มีกามคุณ ๕ อัน เป็นทิพย์พรั่งพร้อมบริบูรณ์ปรนเปรออยู่, เทพบุตรนั้นมอง เห็นคฤหบดีหรือบุตรคฤหบดีที่มีกามคุณ ๕ พรั่งพร้อม บริบูรณ์บำรุงบำเรออยู่ เธอจะเห็นประการใด? เทพบุตรนั้น ...จะนึกอิจฉาต่อคฤหบดีหรือบุตรคฤหบดี หรือไปทะยานต่อ กามคุณทั้ง ๕ อย่างของมนุษย์ หรือจะประหวัดใจถึงกาม ทั้งหลายอย่างมนุษย์หรือหาไม่

“ไม่เลย ท่านพระโคตมผู้เจริญ, เพราะเหตุใด, ก็เพราะกามทั้งหลายที่เป็นทิพย์ ดีเยี่ยมกว่า ประณีตกว่ากามทั้งหลายอย่างของมนุษย์

“ดูก่อนมาคันทิยะ ฉะนั้นเหมือนกัน เรานั้น...ไม่นึกใฝ่ทะยานต่อสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ไม่รู้สึกยินดีในกามนั้น... ก็เพราะเรารื่นรมย์อยู่ด้วยความชื่นชมยินดีที่ไม่ต้องมีกาม ไม่ต้องมีอกุศลธรรม อีกทั้งเป็นสุขเหนือกว่าทิพย์สุข จึงไม่ใฝ่ทะยานต่อความสุขที่หยาบกว่า ไม่นึกยินดีในความสุขที่หยาบกว่านั้น”^{๑๖}

ถึงตอนนี้มีปัญหาว่า กามสุข คือสุขทางประสาททั้ง ๕ หรือสุขทางเนื้อหนังนั้นก็มากมายหลายอย่าง และหลายระดับ ที่ล้ำเลิศก็มี ที่เป็นทิพย์ก็มี และท่านก็ยอมรับว่าเป็นความสุข แต่กามสุขทั้งหมดนั้นมิใช่ข้อบกพร่องอย่างไร และความสุขที่ว่าประณีตยิ่งขึ้นไปอีกนั้นดีอย่างไร ทำไมท่านผู้ได้ประสบรู้จักสุขประณัตนั้นแล้ว จึงว่าสุขประเภทนั้นดีเยี่ยมกว่ากามสุข ถึงกับยอมละเลิกกามสุขไปเสียทีเดียว

ส่วนเสีย คือโทษและข้อบกพร่องต่าง ๆ ของกามนี้ กล่าวโดยย่อ มองได้ ๓ ด้าน หรือมี ๓ ตำแหน่งคือ มองที่ภายในตัวบุคคล มองที่ตัวกามนั่นเอง และมองที่ปฏิบัติการของผู้แสวงหามในสังคมหรือในโลก อย่างแรกมองที่ภายใน

ในตัวบุคคล หมายถึงมองที่กระบวนการก่อทุกข์ภายในตัวบุคคล คือการที่บุคคลปฏิบัติผิดต่อโลกและชีวิต ทำให้สิ่งทั้งหลายกลายเป็นกามแล้วก่อทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่ตนเอง อย่างที่สองมองที่ตัวกาม หมายถึงมองที่สิ่งซึ่งได้ชื่อว่ากามที่มนุษย์พากันแสวงหามาเสพเสวย หรือมองดูที่รสของกาม มองดูความสุขความพึงพอใจอันจะได้จากกามนั้นเองว่ามีจุดบกพร่องอย่างไร อย่างที่สามมองที่ปฏิบัติการในโลก หมายถึงมองดูที่ผลอันเกิดจากความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นต้นของมนุษย์ทั้งหลายผู้แสวงหาและเสพเสวยกาม ความจริงทั้งสามอย่างสัมพันธ์อาศัยกัน แต่แยกมองเพื่อเห็นลักษณะที่เป็นไปในด้านต่าง ๆ

ด้านที่ ๑ มองดูที่ภายในตัวบุคคล ได้แก่กระบวนการก่อทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาท เริ่มแต่การรับรู้ประสบการณ์ต่าง ๆ แล้ววางท่าทีต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างผิดพลาดปล่อยให้กระแสกระบวนการดำเนินไปตามแนวทางของอวิชชา-ตัณหาอยู่เสมอนจนกลายเป็นการสั่งสมอันเคยชิน จะเรียกง่าย ๆ ว่าการสั่งสมความพร้อมที่จะมีทุกข์หรือความพร้อมที่จะมีและก่อปัญหาก็ได้ กระบวนการนี้พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในเรื่องพัฒนาการของบุคคลเริ่มต้นตั้งแต่เกิด

ในครรภ์จนเติบโต ดังที่ได้เล่ามาส่วนหนึ่งแล้ว จึงจะเล่าต่อจากส่วนนั้นต่อไป

“สมัยต่อมา เด็กนั้นอาศัยความเจริญเติบโต อินทรีย์ทั้งหลายแก่กล้าขึ้น มีกามคุณทั้ง ๕ พรั่งพร้อมบริบูรณ์ ย่อมปรนเปรอตน...เขาเห็นรูปด้วยตาแล้ว ย่อมติดใจในรูปที่น่ารัก ย่อมขัดใจในรูปที่ไม่น่ารัก...ฟังเสียงด้วยหู...ดมกลิ่นด้วยจมูก...ลิ้มรสด้วยลิ้น...ต้องใฝ่ภพด้วยกาย...ทราบธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว ย่อมติดใจในเสียง...กลิ่น...รส...ใฝ่ภพด้วย...ธรรมารมณ์ที่น่ารัก ย่อมขัดใจในเสียง...กลิ่น...รส...ใฝ่ภพด้วย...ธรรมารมณ์ที่ไม่น่ารัก มิได้ตั้งสติไว้คอยกำกับตัว เป็นอยู่โดยมีจิตคับแคบ ไม่รู้จักตามเป็นจริง ซึ่งภาวะหลุดรอดปลอดภัยของจิต และภาวะหลุดรอดปลอดภัยด้วยปัญญา ที่จะทำให้บาปอกุศลธรรมซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ตัวเขา ดับไปได้โดยไม่เหลือ; เขาคอยประกอบเอาความยินดี ยินร้ายเข้าไว้อย่างนี้แล้ว พอเสวยเวทนาอย่างหนึ่งอย่างใด เป็นสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม ไม่สุขไม่ทุกข์ก็ตาม เขาย่อมครุ่นคำนึง ย่อมบ่นถึง ย่อมหมกใจอยู่กับเวทนานั้น, เมื่อเขาครุ่นคำนึงเฝ้าบ่นถึง หมกใจอยู่กับเวทนานั้น ความติดใจอยาก (นันทิ, ความเพลิดเพลิน) ย่อมเกิดขึ้น ความติดใจอยากในเวทนาทั้งหลายนั้นแหละ (กลาย) เป็นอุปาทาน เพราะอุปาทาน

เป็นปัจจัย เขาก็มีภพ เพราะภพเป็นปัจจัย ก็มีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัย ก็มีชรามรณะ ความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์ ความเสียใจ ความคับแค้นผิดหวัง ก็มีพรั่งพร้อม ความเกิดแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ จึงมิได้ด้วยประการฉะนี้”^{๒๐}

ด้านที่ ๒ ข้อบกพร่องของกามเอง ท่านมักแสดงด้วยอุปมาต่าง ๆ ซึ่งมีกล่าวถึงบ่อย ๆ ว่า กามทั้งหลายมีความหวานขึ้นน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนี้ยิ่งนัก

๑. เปรียบเหมือนสุนัขที่เพรียและหิวโหย เขาโยนท่อนกระดูกเป็นเนื้อเลือดให้ ก็แทะอยู่นั่นเองจนเหนียวอ่อนก็อร่อยไม่เต็มอยาก และไม่เต็มอิ่มได้จริง

๒. เปรียบเหมือนขึ้นเนื้อที่แรงหรือเหยี่ยวเป็นต้น คาบบินมา เหยี่ยวแรงตัวอื่นเห็นเข้าก็โฉบเข้ามาจู่จิกแย่งเอา คือเป็นของไม่สิทธิขาดแก่ตัว ผู้อื่นแย่งชิงได้ คนทั้งหลายต่างก็ต้องการหมายปองจะเอา เป็นเหตุให้เกิดการแก่งแย่งช่วงชิง เบียดเบียนประทุษร้ายตลอดจนสังหารเช่นฆ่ากัน ถ้าไม่รู้จักปล่อยวาง ย่อมจะเดือดร้อนแสนสาหัส

๓. เปรียบเหมือนคนถือคบเพลิงหญ้าถูกไฟลงเดิน ทวนลม ไม่ช้าก็จะต้องทิ้งเสีย มิฉะนั้นจะไหม้มือ ไหม้แขน

และอวัยวะต่าง ๆ อาจถึงตายหรือไม่ก็สาหัส

๔. เปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิงอันร้อนแรง ผู้ที่รักชีวิตทั้งที่รู้ว่า หากตกลงไป ถ้าไม่ตายก็ต้องเจ็บสาหัส และไม่อยากตกหลุม แต่ก็มีคนแข็งแรงคอยจับแขนจุดดึงเข้าไปหาหลุมอยู่เรื่อย

๕. เปรียบเหมือนความฝัน มองเห็นทุกอย่างชัดเจน อ้าปาก แต่ไม่ทันนาน ก็ผ่านหายหมดไป พอตื่นขึ้นมาก็มองไม่เห็นอะไร เหลือไว้แต่ความเสียดาย

๖. เปรียบเหมือนทรัพย์สินสมบัติที่ขอยืมเขามา เอาออก แสดงดูโก้เก๋หรูหรา วางท่าอวดกัน ผู้คนก็กล่าวขวัญชื่นชม แต่ครอบครองเอาไว้ได้เพียงชั่วคราวและอย่างไม่มั่นใจ ไม่เป็นสิทธิของตนแท้จริง เจ้าของ (ธรรมชาติ) ตามมาพบที่ไหนเมื่อไร ก็ต้องคืนเขาไปที่นั่นเมื่อนั้น ไม่มีทางผ่อนปรน ส่วนตนเองก็มีแต่ตัว ใหล่มาแล้วก็ผลุบไป

๗. เปรียบเหมือนต้นไม้ไม่มีผลตกในราวป่า ผู้คนผ่านมา เมื่ออยากได้ลูกผล เขาจะได้ด้วยวิธีใดก็ใช้วิธีนั้น ผู้ที่ขึ้นต้นไม้ เป็นก็ปีนป่ายขึ้นไปเก็บ ส่วนคนที่ขึ้นไม่เป็นก็จะเอาไว้ได้ ที่เป็นคนร้ายนิสัยพาล มีมิดมีขวานก็จะตัดทำลายเสียทั้งต้น คนที่อยู่บนต้นไม้ถ้าลงมาไม่ทัน ก็จะถูกต้นไม้ล้มทับแขนขาหักชอกช้ำหรือถึงล้มตายไป^{๒๐}

๘. เปรียบเหมือนเขียงสับเนื้อ เข้าไปยุ่งเกี่ยวด้วย ก็เท่ากับเอาชีวิตเข้าไปเสี่ยงให้ถูกบั่นถูกสับ

๙. เปรียบเหมือนหอกและหลาว มักจะคอยทิ่มแทงให้ได้แผลไม่เล็กก็ใหญ่ ไม่เจ็บน้อยก็เจ็บมาก

๑๐. เปรียบเหมือนหิวๆ เข้าไปเกี่ยวข้องกับไม่วายต้องคอยระแวง ไม่อาจปลงใจสนิทหรือวางจิตปลอดโปร่งได้แท้จริง อาจจนเอาคือนำภัยอันตรายมาให้ได้เสมอ^{๒๑}

ข้อเสียหรือจุดบกพร่องของกามสุขนี้ อาจกล่าวโดยย่อว่าความเอร็ดอร่อยสนุกสนานหวานชื่นที่คนปรารถนากามอันวยให้เพียงชั่วคราวยามในเวลาที่เสพเสวย แต่ความเจ็บปวดชอกช้ำที่คนไม่ต้องการ กามกลับประทับลงให้อย่างแน่นแฟ้นติดตามฝังใจไปนานแสนนาน เท่านั้นยังมีหน้าแม้ส่วนที่เป็นความเอร็ดอร่อยสนุกสนานหวานชื่นนั้นแหละเมื่อจางคลายหายดับดับล่วงผ่านไปแล้วยังทิ้งความเสียดายเอาไว้ ทรมานใจคนบางคนให้พิโรธ่าพันไปได้อีกนาน

ด้านที่ ๓ เกี่ยวกับปฏิบัติการโดยสัมพันธ์กับโลกและสังคม ข้อเสียของกามในด้านนี้ท่านบรรยายเริ่มตั้งแต่ความทุกข์ยากความลำบากเดือดร้อนที่ต้องประสบในการทำมาหาเลี้ยงชีพและแสวงหาสิ่งสมกามวัตถุไว้เสพเสวย ซึ่งเป็นสิ่ง

ปกติธรรมดาที่แต่ละคนจะต้องอดทนในการดำรงชีวิตอยู่ในโลกต้องทนแดดทนฝนทนหนาวทนร้อน ทนเหนียวทนยาก บ้างขาดแคลนอดอยากถึงตายไปก็มี บ้างขยันหมั่นเพียรผู้ทำงานด้วยความเหนียวยาก แต่งานกลับไม่สัมฤทธิ์ผล ไม่ได้เงินทอง หรือขาดทุนย่อยยับไป ต้องเศร้าโศกกลัดกลุ้ม ทูรันทูราย เมื่อหามาได้แล้วก็เป็นทุกข์ในการระวังรักษา บางทีประสบภัยเช่นถูกโจรปล้น คนลัก ไฟไหม้ เดือดร้อน รุนวายเป็นอีก ครั้นได้กามวัตถุมาไว้ครอบครอง มนุษย์ผู้เขลาต่อสังขารกรรม ก็ลุ่มหลงตกเป็นทาสของมัน ยกเอากามวัตถุที่เป็นของไม่จริงไม่แท้มาเป็นเหตุดูถูกเหยียดหยามกัน ก่อทุกข์ให้แก่กันมากขึ้น บ้างก็อิจฉาริษยากัน ทะเลาะวิวาท ขัดแย้งเบียดเบียนกัน เพราะเห็นแก่กามวัตถุ แย่งชิงกันซึ่ง กามวัตถุในรูปของทรัพย์สินต่าง ๆ อย่างที่กล่าวในบาลีว่า “ราชาก็วิวาทกับราชา กษัตริย์ก็วิวาทกับกษัตริย์ พรานหมาณ์ก็วิวาทกับพรานหมาณ์ คนบดีก็วิวาทกับคนบดี แม่ทะเลาะกับลูก ลูกก็ทะเลาะกับแม่ พ่อก็ทะเลาะกับลูก ลูกก็ทะเลาะกับพ่อ พี่น้องชายก็ทะเลาะกับพี่น้องชาย พี่น้องหญิงก็ทะเลาะกับพี่น้องชาย พี่น้องชายก็ทะเลาะกับพี่น้องหญิง เพื่อนก็ทะเลาะกับเพื่อน” บ้างก็ลงไม้ลงมือหรือถึงกับใช้ศัสตราวุธ เช่นฆ่ากันถึงตายบ้าง ทุกข์ปางตายบ้าง ถึงพวกที่ตระเตรียม

อาวุธยุทโธปกรณ์เข้าปะทะทำสงครามล้างผลาญกัน ใช้หอกดาบแหลนหลาวจ้าวปืน ยิงแทง ตัดศีรษะ ระเบิดกัน ก็เพราะกามเป็นเหตุ บ้างก็ประกอบกรทุจริตมีจิตใจปลิ้นปลั่งชิงคบบู้เป็นต้น ถูกจับได้เขาก็นำไปลงโทษทัณฑ์ต่าง ๆ เป็นครุโทษบ้าง ลหุโทษบ้าง ครั้นตายแล้วก็ยังต้องได้รับความทรมานในอบายทุกคติวิบาตนรกอีก ทั้งนี้ก็เพราะสาเหตุจากกาม^{๒๒}

มีข้อที่น่าสนใจอีกอย่างหนึ่งว่า ผู้ที่มองเห็นโทษหรือส่วนเสียของกามว่ามีข้อบกพร่องต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาอย่างนี้ และได้ประสบความสุขที่ประณีตดีเยี่ยมกว่ากามสุข ประจักษ์กับตนเองไม่น้อยก็อยากได้กามคุณแล้วนั้น ท่านมองเห็นความจริงเกี่ยวกับกามสุขว่ามีสภาวะหรือธรรมชาติเป็นอย่างไร ในเรื่องนี้พระพุทธเจ้าได้ตรัสชี้แจงไว้ในรูปของการเปรียบเทียบต่อไปอีก มีใจความว่า

เปรียบเหมือนคนโรคเรื้อน ตัวสุกเป็นแผลไปทั่ว ถูกเชื้อโรคบ่อนไซ ให้เล็บเกาปากแผล อย่างตัวที่หลุมถ่านไฟ ต่อมาเมื่อหมอรักษาเขาหายโรค มีความสุขสบาย จะไปไหนหรือทำอะไรก็ได้ตามปรารถนา เขาเห็นคนอื่นที่เป็นโรคเรื้อนเกาแผลอย่างตัวอยู่ที่หลุมถ่านไฟ เขาย่อมไม่รู้สึกระหึ่มยินดีต่อคนโรคเรื้อนนั่นที่จะอย่างตัวที่หลุมไฟ หรือที่จะกินยาเช่นนั้นอีก

นี่ฉันใด ผู้ที่เคยได้รับการบำรุงบำเรอด้วยกามคุณทั้งหลายก็เหมือนกัน เมื่อเขาละกามตัณหาแล้ว และได้ประสบสันติสุขภายในชนิดที่ไม่ต้องอาศัยกาม ซึ่งดีเยี่ยมยิ่งกว่าแม้แต่ทิพยสุข เขาเห็นคนอื่น ๆ ที่ปรนเปรอเสพเสวยกามอยู่ ย่อมไม่นึกกระหยิ่มทะยานต่อคนเหล่านั้นและไม่รู้สึกยินดีในกามนั้น

คนที่เคยเป็นโรคเรื้อนและรักษาตัวหายแล้วนั้น ถ้ามีคนแข็งแรงกว่ามาช่วยกันจับตัวเขาจุดเข้าไปหาหลุมถ่านไฟ เขาจะตื่นรนพยายามเบี่ยงตัวหลบ เพราะไฟนั้นร้อนมาก ถูกเข้าไม่สบายเลย เรียกว่ามีสัมผัสเป็นทุกข์ ต่างจากครั้งก่อนเมื่อเขายังเป็นโรคเรื้อนอยู่ เขาเข้าไปเอง ไปผิงย่างตัวที่ไฟเห็นเป็นสุขสบาย ทั้งที่ไฟนั้นก็หลุมเดียวกันแท้ ๆ ร้อนมากเหมือนกัน ที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะคนเป็นโรคเรื้อน มีอินทรีย์เสียหายบกพร่อง เกิดสัญญาวิปริตต่อไฟ ซึ่งมีสัมผัสทุกข์ว่าเป็นความสุข ข้อนี้ฉันใด กามทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน ความจริงนั้น กามทั้งหลายเป็นสิ่งที่สัมผัสทุกข์ มีความเผาลนเร้าร้อน เป็นปกติธรรมดาเหมือนกันทุกกาลเวลา แต่คนถูกกามตัณหาบ่อนไซ มีอินทรีย์เสียหายบกพร่องไป จึงเกิดสัญญาวิปริตต่อกามซึ่งมีสัมผัสทุกข์แท้ ๆ ว่าเป็นความสุข^{๒๔}

คนโรคเรื้อนที่เอาเล็บเกาปากแผล ผิงย่างตัวที่หลุมถ่านไฟนั้น เขายิ่งเกาและยิ่งย่างตัว ปากแผลก็ยิ่งสกปรก มี

กลิ่นเหม็น เน่าเฟะยิ่งขึ้น ความสุขความเอร็ดอร่อย ความฉ่ำชื่นใจที่เขาจะได้ก็อยู่ที่การได้เกาที่ปากแผลหรืออยู่ตรงแค่ปากแผลที่ได้เกาเท่านั้น ถ้าเขายังไม่หายจากอาการคันตราบใด การที่จะให้เขารู้จักความสุขอย่างอื่นที่ดียิ่งกว่านั้น ย่อมไม่อาจทำได้ ก็เขายังคันนิ้วอยู่ จะให้เขารู้จักความสุขชนิดไม่ต้องเกาที่คันได้อย่างไร เมื่อใดเขาหายโรค มีสุขภาพดีเป็นปกติแล้ว เมื่อนั้นเขาจึงจะสามารถรู้จักความสุขอย่างอื่นที่ดีกว่า และเมื่อนั้นเขาจะไม่ปรารถนาความสุขอันพึงได้จากการเกาที่คันอีกต่อไป ในเรื่องกามนี้ก็เช่นเดียวกัน คนที่ถูกกามตัณหาบ่อนไซ เมื่อเขาเสพเสวยกามทั้งหลาย กามตัณหาที่ยิ่งขยายตัวแรงกล้ายิ่งขึ้น และความร่ารอนกามก็ยิ่งร่ารอนมากขึ้น และแล้วความสุขความเอร็ดอร่อยความฉ่ำชื่นใจที่เขาจะได้ ก็มีแต่ที่จะเกิดจากกามคุณทั้ง ๕ เท่านั้น ถ้าเขายังไม่พ้นหาย ไม่ปลอดภัยไปรงจากความบ่อนไซของกามตัณหา ยังถูกความร่ารอนกามเร้ารอนอยู่ตราบใด การที่จะให้เขารู้จักความสุขอย่างอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่านั้น ย่อมไม่อาจทำได้ ก็กามตัณหายังเร้ารอนเขาอยู่จะให้เขารู้จักความสุขภายในชนิดไม่ต้องร่ารอนหรือไม่ต้องอาศัยกามได้อย่างไร เมื่อใดกามตัณหาไม่บ่อนไซเขา เขาปลอดภัยไปรงจากความเร้ารอนของกามแล้ว เมื่อนั้นเขาจึงจะสามารถรู้จักความสุขภายในที่

ประณิตกว่าได้ และนี่คือภาวะไร้โรค ไม่มีอะไรบ่อนเบียนจิตใจ หรือความมีสุขภาพจิตสมบูรณ์ ซึ่งท่านกล่าวว่าเป็นความหมายอย่างหนึ่งของนิพพาน^{๒๕}

ในลักกสูตร^{๒๖} พระพุทธเจ้าทรงสนทนากับอุบาสกชาวแคว้นศากยะจำนวนมาก ทรงซักถามได้ความยอมรับจากอุบาสกเหล่านั้นว่า คนที่ประกอบกรรมอันสุจริต ไม่แตะต้องอกุศลกรรมใด ๆ เลย ได้ทรัพย์วันละครึ่งหรือหนึ่งหรือวันละหนึ่งหรือสองหรือสามหรือสี่หรือห้าหรือหกหรือเจ็ดหรือแปดหรือเก้าหรือสิบหรือสิบเอ็ดหรือสิบแปดหรือสิบเก้าหรือยี่สิบหรือยี่สิบเอ็ดหรือยี่สิบสองหรือยี่สิบสามหรือยี่สิบสี่หรือยี่สิบห้าหรือยี่สิบหกหรือยี่สิบเจ็ดหรือยี่สิบแปดหรือยี่สิบเก้าหรือยี่สิบบ้าง ย่อมสมควรจะเรียกได้ว่าเป็นคนขยันหมั่นเพียร แต่คนที่ขยันหมั่นเพียรนั้นแม้จะเก็บรักษาทรัพย์ที่ได้มาเอาไว้สักร้อยปีจนมีทรัพย์เงินทองมากมาย ทรัพย์สมบัติกองใหญ่ นั่นก็ไม่สามารถทำให้เขามีความสุขอย่างเดียวล้วน ๆ ได้ แม้แต่เพียงคืนเดียว วันเดียว หรือแม้แต่ครึ่งวัน ทั้งนี้เพราะกามทั้งหลายเป็นของไม่เที่ยง ชาติแก่ณสาร ไม่แท้ไม่จริง เป็นสิ่งที่จะต้องเลือนหายไปเป็นธรรมดา แต่ผู้ที่มาปฏิบัติธรรมตามคำสอนของพระพุทธเจ้าสามารถบรรลุผลที่ทำให้มีความสุขอย่างเดียวล้วนได้ตลอดเวลายืดยาวนานแสนนาน

พระพุทธเจ้าเองก็ทรงยืนยันว่าพระองค์ทรงมีความสุขอย่างยิ่ง สุขยิ่งกว่าบุคคลที่โลกถือกันว่ามีความสุขที่สุด คือ

พระราชามหาษัตริย์ ครั้งหนึ่ง พระพุทธเจ้าเสด็จไปพบพวกนักบวชนิกรณต์ ซึ่งกำลังบำเพ็ญตบะประพฤติวัตรทรมานตนต่าง ๆ และทรงสนทนากับนิครณต์เหล่านั้นเกี่ยวกับข้อปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายแห่งศาสนาของพวกเขา พวกนิครณต์บำเพ็ญตบะทรมานตนเพราะเขาถือหลักการอย่างหนึ่งว่า ความสุขจะบรรลุด้วยความสุขหาได้ไม่ ความสุขจะบรรลุถึงได้ด้วยความทุกข์ และเพื่อให้มีหลักฐานเสริมคำอ้างของตน พวกนิครณต์ก็ยกเอาพระเจ้าพิมพิสารมาเปรียบเทียบกับพระพุทธเจ้าว่า ถ้าคนได้ถึงความสุขได้ด้วยความสุขละก็ พระเจ้าพิมพิสารก็ต้องทรงบรรลุความสุข (หมายถึงความสุขสูงสุดที่เป็นจุดหมายของศาสนา) เพราะพระเจ้าพิมพิสารเป็นอยู่สุขสบายกว่าพระพุทธองค์ การที่พวกนิครณต์กล่าวอย่างนี้ก็เพราะพูดไปตามความรู้สึกสามัญที่ว่าพระเจ้าพิมพิสารเป็นพระเจ้าแผ่นดิน มีทรัพย์สมบัติและพระราชอำนาจพร้อมบริบูรณ์ทุกอย่างทุกประการ ก็คงเป็นอยู่สุขสบายกว่าพระพุทธเจ้า ซึ่งทรงสละโลกียสมบัติแล้วเที่ยวจาริกเร่ร่อนไปประทับนอนตามภูผาป่าไม้ และปฏิบัติศีลวัตรทางศาสนา ซึ่งก็คงทุกข์ยากลำบากลำบากเหมือนกับพวกตน แต่พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธโดยทรงแสดงให้เห็นว่า แม้แต่หลักฐานที่พวกนิครณต์ยกขึ้นอ้างเพื่อสนับสนุน

สนุนหลักการของพวกตนนั้น ก็เป็นหลักฐานที่ผิดพลาด ใช้ไม่ได้เสียแล้ว เพราะพระเจ้าพิมพิสารมิได้มีความสุขกว่าพระองค์เลย แต่ตรงข้าม พระองค์มีความสุขยิ่งกว่าพระเจ้าพิมพิสาร อย่างไรก็ตาม การที่จะพิสูจน์ว่าพระองค์มีความสุขกว่าพระเจ้าพิมพิสาร ถ้ามองด้วยสายตาของคนสามัญย่อมเห็นได้ยาก เพราะคนทั่วไปย่อมมองที่ความเป็นอยู่อันประณีตประณีตในกายนอกรวมทั้งภายนอก เหมือนอย่างที่เราคนธรรมดาเองนั่นเอง เช่นดูที่ทรัพย์สมบัติ อำนาจ ยศศักดิ์ บริวาร เป็นต้น ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงสละหมดแล้ว และซึ่งว่าโดยความจริงแล้วก็ไม่อาจไว้วัดความสุขที่แท้จริงของคนได้ ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงไม่ทรงเสนอข้อพิสูจน์ด้วยสิ่งเหล่านั้น แต่การที่จะวัดความสุขที่แท้จริงภายในใจซึ่งมองไม่เห็น ก็ทำได้ยาก พระพุทธเจ้าจึงทรงเสนอข้อพิสูจน์ ซึ่งวัดความสุขภายในชนิดที่แสดงออกมาให้เห็นได้ในภายนอกอย่างชัดเจน เป็นข้อตัดสินให้เห็นชัดได้เด็ดขาด โดยตรัสถามว่า พระเจ้าพิมพิสารจะประทับนั่งไม่ไหวติงพระวรกาย ไม่ตรัสอะไรเลย อยู่เฉยแต่ความสุขอย่างเดี๋ยวล้วน ๆ ตลอดเวลา ๗ วัน หรือแม้แต่เพียงชั่วคืนเดี๋ยวจนเดียวได้หรือไม่ ก็ได้รับคำตอบว่าไม่ได้แล้วตรัสถึงพระองค์เองบ้างว่า ทรงสามารถประทับนั่งไม่ไหวติงพระวรกาย ไม่ตรัสอะไรเลย เฉยแต่ความสุขอย่าง

เดี๋ยวล้วน ๆ ตลอด ๒ วันก็ได้ ๓ วันก็ได้ ตลอดจนถึง ๗ วันก็ได้ พวกนิครนถ์จึงยอมรับว่าพระพุทธเจ้าทรงมีความสุขยิ่งกว่าพระเจ้าพิมพิสาร^{๒๗}

ท่านเปรียบปิดความเอิบอิ่มใจที่ได้จากกามคุณทั้ง ๕ ว่า เป็นเหมือนจุดไฟโดยใช้หญ้าและไม้ (เป็นต้น) เป็นเชื้อถึงจะมีแสงสว่างแต่ก็ไม่เจิดจ้าแจ่มนวลมากนัก เพราะมีสิ่งที่ทำให้เศร้าหมองเช่นควันเป็นต้น ส่วนปิตีที่ไม่ต้องอาศัยกามไม่อาศัยอกุศลธรรมทั้งหลาย เป็นเหมือนจุดไฟที่ไม่ต้องใช้หญ้าและไม้เป็นเชื้อ แสงสว่างจะบริสุทธิ์ใสนวลแจ่มจ้าไม่มีควันหรือมลทินใดรบกวน^{๒๘}

เมื่อมีความสุขที่ประณีตกว่าเข้ามาเทียบแล้ว ก็ย่อมเป็นธรรมดาที่กามสุขจะตกต่ำมีค่าน้อย ดังคำที่ท่านใช้เรียก กามสุข โดยเปรียบเทียบกับฉานสุขว่า กามสุข เป็นปุณฺณสุข (สุขของปุณฺณ) เป็นมิพหุสุข (สุขเลอะเทอะหรือสุขหมักหมม) เป็นอนริยสุข (สุขของผู้มิใช่อริยะ) และบรรยายโทษว่าเป็นสิ่งที่มีทุกข์มีความติดขัดของขัดคับแคบและร่าร้อนเป็นมิฉานปฏิบัติคือทางดำเนินที่ผิด ตรงข้ามกับ ฉานสุข หรือสุขุด้านใน (อัสสัตตสุข) ซึ่งเป็นเนกขัมมสุข (สุขปลอดจากกาม) เป็นปิเวกสุข (สุขอิงความสงบ) เป็นอุปลมสุข (สุขที่ช่วยให้เกิดความสงบ หรือช่วยให้บรรลุนิพพาน) เป็นสัมโพธิสุข (สุข

ที่ช่วยตรัสรู้) และมีลักษณะที่เป็นคุณคือ เป็นสิ่งที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีความยึดอัดขัดข้องคับแคบ ไม่มีความเร่าร้อน และเป็นสัมมาปฏิบัติ คือทางดำเนินหรือข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง ซึ่งจะนำไปสู่ความเป็นอิสระหลุดพ้นหรือนิพพาน^{๒๔}

อย่างไรก็ตาม การที่ท่านมักพูดและแสดงโทษของ กามสุข อย่างมากมายและบ่อยครั้งนี้ ไม่เพียงมองเป็นว่าท่าน ตั้งหน้าตั้งตาจะประณามหรือมุ่งเหยียดหยามกามสุข ในแง่หนึ่ง อาจจะมีมองว่าท่านพยายามชี้ให้เห็นความจริง ตามสภาวะที่มันเป็นอยู่นั่นเอง แต่ใจปฏุชนมีกิเลสลุ่มหลง มันอยู่จึงเห็นเป็นว่าท่านว่ารุนแรง อีกแง่หนึ่ง มองได้ว่าการเปรียบเทียบกันนั้น เมื่อกามสุขที่คนนิยมกันอยู่ท่านยัง ว่าต่ำด้อยค่าถึงเพียงนี้ ก็ย่อมเป็นการเชิดชูสุขอย่างประณีต ที่ท่านนำมาวางเทียบให้เห็นสูงเด่นชัดเจเนยิ่งขึ้น แต่แง่ที่ ควรจะมองกันแท้ ก็คือว่า เพราะเหตุที่กามสุขเป็นปวงรัด หรือเป็นกับดักที่เหนียวแน่น คนทั้งหลายลุ่มหลงกันนัก ยากที่จะปลิกตัวออกได้ ท่านจึงระดมตีกามสุขนั้นให้หนัก พร้อมกับพยายามยกย่องแสดงคุณของสุขที่ประณีตขึ้นไป เพื่อเป็นการเร่งเร้าชักชวนให้คนพากันขมิ้มมันปฏิบัติเพื่อ เข้าถึงความสุขที่ประณีตนั้น โดยไม่นั่งนอนใจ และในทาง ปฏิบัติก็มีใ้เห็นว่าท่านที่บรรลุสุขประณีตแล้วจะละทิ้งเลิกรา

จากกามสุขทันทีเสมอไป หลายท่านก็ยังดำเนินชีวิตโดยเสพ เสวยสุขควบกันไปทั้งสองอย่างหรือทั้งสองระดับ ในกรณีนี้ก็ เท่ากับว่าท่านที่บรรลุความสุขประณีตอย่างสูงแล้ว มีทางเลือกในการเสวยสุขมากขึ้น เป็นผู้ได้กำไรหรือได้เปรียบในเรื่องความสุขเหนือกว่าคนทั่วไป รวมความแล้วจุดมุ่งของ ท่านอยู่ที่ต้องการให้ไม่ประมาทและให้ตระหนักว่าถึงอย่างไร ไม่ว่าจะละเลิกกามสุขหรือไม่ก็ตาม แต่สิ่งสำคัญที่จะทำก็คือ จะต้องพยายามทำความสุขที่ประณีตให้เกิดขึ้นแก่ตนให้ได้ หรือจะต้องหาทางรู้จักมัน ได้ประสพมันประจักษ์กับตัวบ้าง ให้ได้

อย่างไรก็ตาม ฟังตระหนักว่า ตามปกติ กามสุขกับความ สุขอย่างประณีตนั้น ไปด้วยกันไม่ค่อยได้ เพราะกาม สุขพัวพันอยู่กับอารมณ์ที่ให้ตื่นเต้น ประกอบด้วยความเร่า ร้อนกระวนกระวาย หากอารมณ์มาสนองระงับให้เกิดความ สงบ ส่วนความสุขประณีตเริ่มต้นจากความสงบ ดังจะเห็นว่า ฌานสุขจะเกิดขึ้นต่อเมื่อจิตสงบจากกามสังขารจากอกุศลธรรม ทั้งหลายก่อน ดังนั้น สำหรับปฏุชน การที่จะเสวยทั้งกามสุข และทั้งได้ความสุขประณีตโดยเฉพาะฌานสุขด้วย จึงเป็นไปได้ยาก เพราะปฏุชนพอใจอะไรแล้ว มักติดมักหมกมุ่นหลง ไหลง่ายเมื่อฟังชานกระวนกระวายเพร็ดไปด้วยแรงปรารถนา

กามสุขแล้ว ก็ยากที่จะให้สงบเข้าสู่แนวแห่งฌานสุข จึงปรากฏเรื่องราวของฤๅษีและนักบวชที่เสื่่อมจากฌาน เพราะติดใจกามกันบ่อย ๆ ด้วยเหตุนี้พระพุทธเจ้าจึงทรงสอนย้ำให้รู้จักวางใจอย่างถูกต้องต่อกามสุข ให้มีปัญญาที่จะสลัดตัวออกได้ ดังเท่าที่ในการปฏิบัติที่ตรัสไว้ต่อไปนี้

ในปาสราสิสูตร^{๓๐} ท่านเปรียบเทียบกามคุณเหมือนบ่วงดักของนายพราน แล้วกล่าวถึงสมณพราหมณ์ที่เกี่ยวข้องในเรื่องนี้ไว้ ๓ พวก

พวกที่หนึ่งคือสมณพราหมณ์ที่บริโภคกามคุณทั้ง ๕^{๓๑} โดยมีความติดใจ หลงใหล หมกมุ่นไม่รู้เท่าทันเห็นโทษ ไม่มีปัญญาพาดำรงรอด เป็นเหมือนเนื้อป่าที่ติดบ่วงและนอนทับบ่วงอยู่ ย่อมจะประสบความเสื่่อมความพินาศ ถูกพรานทำเอาได้ตามปรารภณา

พวกที่สอง คือสมณพราหมณ์ที่บริโภคกามคุณ ๕ โดยไม่ติด ไม่หลงใหล ไม่หมกมุ่น รู้เท่าทันเห็นโทษ มีปัญญาพาดำรงรอดได้ เป็นเหมือนเนื้อป่าที่นอนทับบ่วงแต่ตัวไม่ติดบ่วง ย่อมจะไม่ประสบความเสื่่อมความพินาศ ไม่ถูกพรานคือมารร้ายทำอะไรรอตามปรารภณา

พวกที่สาม คือภิกษุที่สังัดจากกามปลอดจากอกุศล

ธรรมทั้งหลาย ได้บรรลุรูปฌาน และอรุฌาน ขึ้นใดขั้นหนึ่งตลอดจนบรรลุสติปัญญาเวทียตนิโรธและเป็นผู้สิ้นอาสวะแล้ว (ประสบสุขประณีตสูงสุดแล้ว) ได้ชื่อว่าทำให้มารตาบอดมองไม่เห็นร่องรอย ถึงภาวะที่มารมองไม่เห็น เป็นเหมือนเนื้อป่าเที่ยวไปในป่าใหญ่ จะเดินจะยืนจะนั่งจะนอนก็ปลอดภัยไปร่งเบาใจ เพราะไม่อยู่ในสายตาของนายพราน

ข้อที่ต้องการเน้นในที่นี้ ก็คือ ตามความในสูตรนี้ จะเห็นว่าพระพุทธเจ้ามิได้ทรงเพ่งแต่จะสอนให้ละเลิกความเกี่ยวข้องกามคุณไปถ่ายเดียว แต่ทรงสอนให้รู้จักปฏิบัติต่อกามคุณอย่างถูกต้องโดยที่ยังคงความเป็นอิสระอยู่ได้ ไม่ตกไปเป็นทาสของกามคุณและมีให้กามคุณกลายเป็นสิ่งก่อโทษทุกข์ภัย การเกี่ยวข้องกามคุณตามแบบของสมณพราหมณ์พวกที่สอง นับว่าเป็นวิธีปฏิบัติที่พึงเน้นมากที่สุดสำหรับคนทั่วไป ตามวิธีปฏิบัติแบบนี้ คำแสดงหลักที่ควรสังเกตเป็นพิเศษคือ คำว่า *ปัญญาพาดำรงรอด* ซึ่งแปลจาก *“นิสสรณปัญญา”* จะแปลว่าปัญญารู้ทางรอดก็ได้ หมายถึงปัญญาที่รู้จักทำตนให้เป็นอิสระได้ อาจเรียกกันแบบง่าย ๆ ว่าปัญญาที่ทำให้ตนหลอเอาไว้มองไม่เห็น หรือปัญญาที่ทำให้ตนหาดีไม่ได้ นิสสรณปัญญานี้ตามปกติธรรมดาทั้งหลายอธิบายว่า หมายถึงการรู้จักพิจารณาเมื่อบริโภคใช้

สอยปัจจัย ๔^{๓๖} โดยมองถึงความมุ่งหมายที่แท้จริงของ การบริโภคสิ่งเหล่านั้น คือมองที่ตัวประโยชน์หรือคุณค่าที่ แท้ของสิ่งเหล่านั้นต่อชีวิต เช่น ใช้เครื่องนุ่งห่มเพื่อป้องกัน หนาวร้อนแดดลมเหลืออบยุง และปกปิดที่อาย มิใช่มุ่งเพื่อยั่ว ยวนอวดโก้หรูหราเป็นต้น บริโภคอาหารเพื่อยังชีวิตให้ร่างกายมีกำลังอยู่สบายทำกิจได้ด้วยดี มิใช่เพื่อสนุกสนานมัว เมฆหรืออวดโก้ฟุ้งเฟ้อเป็นต้น การรู้จักปฏิบัติโดยใช้ปัญญา พิจารณาอย่างนี้ นอกจากจะทำให้จิตใจเป็นอิสระ ไม่ตก เป็นทาสของวัตถุ ไม่ก่อให้เกิดโทษและความทุกข์ที่เกิดจาก การรบกวนเวียนวนอยู่ในวงจรอันคับแคบแห่งความหูดหงิดจิตใจ เสียใจสมใจผิดหวังแล้ว ยังทำให้เกิดความพอดีในการบริโภค หรือใช้สอย ซึ่งเป็นคุณแก่ชีวิตอีกด้วย ท่านจึงเรียก *การปฏิบัติ ด้วยนิสสรณปัญญาว่าเป็นความรู้จักประมาณ*^{๓๗}

ผู้ปฏิบัติถูกต้องต่อความสุข ย่อมก้าวหน้าไปสู่สุขที่ ประณีตได้ง่ายขึ้น เมื่อประสบสุขประณีตแล้วสุขประณีตนั้น ก็กลับเป็นเครื่องช่วยควบคุมการแสวงหาและการเสพเสวย สุขมาให้อยู่ในขอบเขตแห่งความดีงาม เพราะบุคคลผู้นั้น เห็นคุณค่าของสุขประณีตสูงกว่า และความสุขประณีตต้อง อาศัยกุศลธรรม ครั้นบุคคลนั้นบรรลुकุศลธรรมสูงยิ่งขึ้นไปอีก ประสพสุขประณีตยิ่งขึ้นไปอีก ในที่สุดก็จะไม่เวียนมาหา

กามสุขอีกเลย

ก่อนจะกล่าวถึงความสุขที่ประณีต เห็นควรแสดง ความหมายทั่วไปของความสุขและความทุกข์ชนิดที่มีเป็น พื้นอยู่ในจิตใจ ซึ่งสัมพันธ์กับความสุขอย่างอื่น ๆ ทั้งหมด กล่าวคือ ครั้งหนึ่งมีปริพาชกถามพระสารีบุตรว่า อะไรคือ ความสุข อะไรคือความทุกข์ในธรรมวินัยนี้ พระสารีบุตรได้ ตอบว่า

“ความไม่ยินดี นั้นแลท่าน เป็นทุกข์ ในธรรมวินัยนี้ ความยินดี จึงเป็นสุข; เมื่อมีความไม่ยินดี ก็เป็นอันหวังทุกข์ นี้ได้ คือ แม้เดินอยู่ก็ไม่ประสบความสุขความสำราญ แม้ยืน อยู่...แม้นั่งอยู่...แม้นอนอยู่...แม้อยู่ในบ้าน...แม้อยู่ในป่า... แม้อยู่ที่โคนไม้...แม้อยู่ในเรือนว่าง...แม้อยู่ในที่แจ้ง...แม้อยู่ใน ท่ามกลางหมู่ภิกษุ ก็ไม่ประสบความสุขความสำราญ, เมื่อมี ความไม่ยินดี ย่อมเป็นอันหวังทุกข์นี้ได้, (แต่) เมื่อมีความยินดี ก็เป็นอันหวังความสุขนี้ได้ คือ แม้เดินอยู่ก็ประสบความ สุขความสำราญ แม้ยืนอยู่...แม้นั่งอยู่...แม้นอนอยู่...แม้อยู่ใน บ้าน...แม้อยู่ในป่า...แม้อยู่ที่โคนไม้...แม้อยู่ในเรือนว่าง...แม้ อยู่ในที่แจ้ง...แม้อยู่ท่ามกลางหมู่ภิกษุ ก็ย่อมประสบความสุข ความสำราญ, เมื่อมีความยินดี ก็เป็นอันหวังความสุขนี้ได้”^{๓๘}

จากนี้ ฟังทราบความสุขประณีตในระดับตั้งแต่ฉาน

สุขขึ้นไป ว่ามีค่าความรู้สึกอย่างไร ดังที่ท่านแสดงไว้โดย
อุปมา สรุปมาพิจารณากันดูต่อไปนี้

ก้าวสุดท้ายก่อนจะบรรลุลุณาน ก็คือการละนิวรณ์ ๕
(กามฉันท์ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ และ
วิจิกิจฉา)ได้ ผู้ละนิวรณ์ได้แล้ว จะมีความรู้สึกปลอดโปร่งโล่ง
เบาสบายและอิมใจเกิดขึ้นเป็นพื้นนำของการจะได้ความสุข
ในฉานต่อไป ดังที่ท่านอุปมาไว้ ๕ ประการ

๑. เปรียบเหมือนการเกิดความปราโมทย์มีโสมนัส
ขึ้นฉ้าใจของคนที่เคยกู้ยืมเงินคนอื่นมาประกอบการงาน
แล้วประสบความสำเร็จ ใช้หนี้สินได้หมดแล้วและยังมีเงิน
เหลือไว้เลี้ยงครอบครัว

๒. เปรียบเหมือนการเกิดปราโมทย์มีโสมนัสขึ้นฉ้าใจ
ของคนทีพินหายจากความเจ็บป่วยเป็นไข้หนัก กลับกินข้าว
กินปลาได้ มีกำลังกายแข็งแรง

๓. เปรียบเหมือนการเกิดปราโมทย์มีโสมนัสชุ่มชื้น
ใจของคนทีพ้นจากการถูกจองจำไปได้โดยสวัสดิ์ไม่มีภัย และ
ไม่ต้องเสียทรัพย์สิน

๔. เปรียบเหมือนการเกิดปราโมทย์มีโสมนัสชุ่มชื้น
ใจของคนทีหลุดพ้นจากความเป็นทาส อาศัยตนเองได้ ไม่

ขึ้นกับคนอื่น เป็นไทแก่ตัว จะไปไหนก็ไปได้ตามใจปรารถนา

๕. เปรียบเหมือนการเกิดปราโมทย์มีโสมนัสชุ่มชื้น
ใจของคนมั่งมีทรัพย์ผู้เดินทางข้ามพันหนทางไกลกันดาร ที
หาอาหารได้ยากและเต็มไปด้วยภัยอันตราย มาถึงถิ่นบ้านอัน
เกษมปลอดภัยโดยสวัสดิ์

ต่อแต่นั้น ก็จะได้ประสบความสุขสบายในฉานที
ประณีตดียิ่งกว่านั้นขึ้นไปอีกตามลำดับ กล่าวคือ

ในฉานที ๑ ซึ่งประกอบด้วย วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข
และเอกัคคตา ผู้ปฏิบัติทำกายของตนให้ชุ่มชื้นเอิบอิม
ซาบซาณด้วยปีติและความสุข ไม่มีสวณใดของกายทั่วทั้งตัว
ทีปีติและความสุขจะไม่ถูกต้องเปรียบเหมือนแบ็งสีกายทีเขา
เทใส่ภาชนะสำริด เอน้ำพรอมปลอ่ยไว้ พอถึงเวลาเย็น ทีมี
ยางซึมไปจับติดถึงกันทั่วทั้งหมด ไม่กระจายออก

ในฉานที ๒ ซึ่งประกอบด้วยปีติ สุข และเอกัคคตา
ผู้ปฏิบัติทำกายให้ชุ่มชื้นเอิบอิมซาบซาณด้วยปีติและความ
สุขทีเกิดจากสมาธิ อย่างทั่วไปหมดทั้งตัว เปรียบเหมือนห้วง
น้ำลึก ทีน้ำผุดขึ้นภายใน ไม่มีน้ำไหลจากทีอื่นหรือแม้แต่
น้ำฝนไหลเข้ามาปน กระแสน้ำเย็นผุดพุขึ้นจากห้วงน้ำนั้น ทำ
ให้ห้วงน้ำนั้นเองชุ่มชื้นเอิบซาบซาบซึมเยือกเย็นทั่วไปหมด
ทุกสวณ

ในฉานที่ ๓ ซึ่งประกอบด้วยสุข และเอกัคคตา ผู้ปฏิบัติทำกายให้ชุ่มชื้นเติบโตขึ้นมาด้วยความสุขที่ปราศจากปิติทั่วไปหมดทุกส่วน เปรียบเหมือนกอบัวเหล่าต่าง ๆ ที่เติบโตขึ้นมาในน้ำ แลอยู่ในน้ำและน้ำหล่อเลี้ยงไว้ ย่อมชุ่มชื้นเติบโตอบซาบซึ่มด้วยน้ำเย็นทั่วไปหมดทุกส่วน ตั้งแต่ยอดตลอดเหง้า

ในฉานที่ ๔ ซึ่งประกอบด้วยอุเบกขาและเอกัคคตา ผู้ปฏิบัติแผ่จิตใจอันบริสุทธิ์ผ่องแผ้วไปทั่วทั้งกาย เหมือนเอาผ้าขาวล้วนบริสุทธิ์มาถูหมัดตัวตลอดหมัดทั้งศีรษะ^{๓๕}

ต่อจากความสุขในฉาน ๔ นี้ไป ก็มีความสุขในรูปฉานอีก ๔ ชั้น ซึ่งประณีตยิ่งขึ้นไปตามแนวเดียวกันนี้โดยลำดับ

แม้ว่าฉานสุขทั้งหลายจะประณีตลึกซึ้งดีเยี่ยมกว่าความสุข แต่ก็ยังมีข้อบกพร่องหลายอย่าง มิใช่ความสุขที่สมบูรณ์ มีพุทธพจน์ตรัสว่า ในอริยวินัย (ระบบหรือแบบแผนของอริยชน) เรียก *กามคุณ ๕* *ว่าเป็นโลก* หรือว่า *โลกก็คือกามคุณ ๕* นั่นเอง ผู้ยังติดอยู่ในกามสุข ก็คือติดข้องอยู่ในโลก ผู้ใดเข้าถึงฉาน จะเป็นรูปฉานหรืออรุณฉานก็ตาม ท่านเรียกผู้นั้นว่าได้มาถึงที่สุดของโลกแล้ว และอยู่ ณ ที่สุดแห่งโลก แต่ก็ยังเป็นผู้นั่งอยู่ในโลก ยังสลัดตัวไม่พ้นจากโลก ส่วนผู้ใดก้าวล่วงอรุณฉานชั้นสุดท้ายไปได้แล้วเข้าถึงสัญญา

เวทยิตนิโรธ และเป็นผู้หมดอาสวะเพราะเห็น (สังขรรณ) ด้วยปัญญา ผู้นี้จึงจะเรียกได้ว่า ได้มาถึงที่สุดแห่งโลกแล้ว อยู่ ณ ที่สุดแห่งโลก และทั้งได้ข้ามพ้นโยงโยที่เหนียวพันให้ติดอยู่ในโลกไปได้แล้ว^{๓๖} นี่คือการมาถึงความสุขชั้นสุดท้าย หรือสุขที่สมบูรณ์ของผู้มีจิตใจเป็นอิสระ ได้แก่สุขของผู้บรรลุนิพพานแล้ว ซึ่งรวมถึงสุขเนื่องด้วยสัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติอันเป็นสุขชั้นที่ ๑๐ ในบรรดาสุข ๑๐ ชั้น ที่กล่าวถึงมาโดยลำดับ

ข้อบกพร่องซึ่งทำให้ฉานสุขไม่สมบูรณ์เฉพาะที่สำคัญคือ ภาวะในฉานยังไม่โปร่งโล่งเต็มที่ ยังถูกจำกัด มีความคับแคบด้วยสัญญาและองค์ธรรมอื่น ๆ ที่เนื่องอยู่ในฉานนั้น ๆ^{๓๗} ยังมีความค้ำบังนี้ด้วยสัญญาเกี่ยวกับฉานชั้นต่ำกว่าพุ่งขึ้นมาในใจได้ จึงยังนับว่ามีสิ่งรบกวนหรือมีความบีบเบียน^{๓๘} ถึงแม้จะจัดเป็นนิรามิสสุข แต่ก็ยังเป็นเหตุให้ติดให้ยึดเกิดความถือมั่น คืออุปาทานได้ อาจกลายเป็นเครื่องขัดขวางการบรรลุนิพพาน หรือขัดขวางความสุขสมบูรณ์ที่สูงขึ้นไป^{๓๙} จึงยังเป็นสิ่งที่ไม่เพียงพอ ยังต้องก้าวข้ามหรือละไปเสียให้ได้^{๔๐} เป็นภาวะปรุงแต่งถูกปัจจัยทางจิตสรรค์สร้างขึ้นมา ไม่เที่ยงแท้ จะต้องดับไปตามสภาวะ^{๔๑} และเป็นภาวะเสื่อมถอยได้

ลักษณะสำคัญอีกอย่างหนึ่งของฉานสุขคือ ยังเป็น

สุขระดับเวทนา หมายความว่า เป็นสุขที่เกิดจากการเสวย
อารมณ์ หรือเสพรสอารมณ์^{๔๒} ถ้ามองในแง่นี้ ฌานสุขก็ยังมี
ลักษณะร่วมอย่างหนึ่งกับกามสุข คือเป็นสุขเวทนาโดยนัยนี้
สุข ๙ ขั้นต้นจึงอาจจัดเข้าเป็นประเภทเดียวกันคือสุขอาศัย
การเสพรสอารมณ์เหลือแต่สุขขั้นสุดท้ายคือข้อที่ ๑๐ อย่าง
เดียวที่ต่างออกไป โดยเป็นสุขแต่ไม่เป็นเวทนา หรือเป็นสุข
ได้โดยไม่ต้องมีการเสวยอารมณ์ จะเรียกว่าสุขเหนือเวทนาการ
ได้ ตามที่ท่านแสดงไว้ มุ่งเอาสุขเนื่องด้วยสัญญาเวทียตนิโรธ
สัญญาเวทียตนิโรธนี้เป็นสมบัติที่ดับสัญญาและเวทนา จึง
เป็นธรรมดาที่จะไม่มีเวทนา อาจมีผู้สงสัยว่า ถ้าไม่มีเวทนา
จะเป็นสุขได้อย่างไร เพราะความสุขเป็นเวทนาอย่างหนึ่ง
แต่ตามความเป็นจริง ความสุขที่ไม่เป็นเวทนาการก็มี ดังพุทธ
พจน์ที่ตรัสในเรื่องนี้ว่า

“อานนทํ ภิกษุ ก้าวล่วงแนวสัญญานาสัญญายตนะ
โดยประการทั้งปวงแล้ว เข้าถึงสัญญาเวทียตนิโรธอยู่, นี้แล
คือความสุขอื่นที่ดีเยี่ยมกว่าและประณีตกว่าความสุข (ใน
แนวสัญญานาสัญญายตนะ) นั้น”

“อาจเป็นไปได้ที่อัญเดียรถีย์ปริพาชกจะฟังกล่าวว่า
พระสมณโคดมตรัสสัญญาเวทียตนิโรธไว้และทรงบัญญัติ
(จัดเอา) สัญญาเวทียตนิโรธนั้นเข้าในความสุขด้วย, ข้อนั้น

คืออะไรกัน ข้อนั้นเป็นได้อย่างไรกัน; ท่านฟังกล่าวชี้แจงกะ
อัญเดียรถีย์ปริพาชกที่พูดอย่างนั้นว่า: นี่แน่ะท่าน พระผู้มี
พระภาคจะทรงบัญญัติในความสุข หมายเอาเฉพาะสุข
เวทนาอย่างเดียวนั้นก็หาไม่, ในที่ใด ๆ หากความสุขได้ ใน
ภาวะใด ๆ มีความสุข พระตถาคตย่อมทรงบัญญัติฐานะ
ภาวะนั้น ๆ ในความสุข (คือจัดเอาฐานะหรือภาวะนั้น ๆ
เข้าเป็นความสุข)”^{๔๓}

สัญญาเวทียตนิโรธเป็นภาวะเทียบคล้ายภาวะ
นิพพาน และสุขโดยไม่มีการเสวยอารมณ์หรือสุขไม่เป็น
เวทนาแห่งสัญญาเวทียตนิโรธนี้ ก็เป็นประดุจนิพพานสุข^{๔๔}
เรื่องนี้ พระสารีบุตรก็เคยอธิบายไว้ในนิพพานสูตร^{๔๕}
ความย่อว่า ครั้งหนึ่งท่านได้กล่าวกะภิกษุทั้งหลายว่า “ท่าน
ผู้มีอายุทั้งหลาย นิพพานนี้เป็นสุข นิพพานนี้เป็นสุข” และ
พระอุทายีได้ถามท่านว่า จะมีความสุขได้อย่างไรในภาวะที่
ไม่มีการเสวยอารมณ์ พระสารีบุตรตอบว่า นิพพานที่ไม่มี
การเสวยอารมณ์ (ไม่มีเวทนา) นี้แหละเป็นสุข จากนั้นท่าน
ได้อธิบายด้วยวิธียกตัวอย่างภาวะในสมบัติเป็นเครื่องเทียบ
เคียงให้เข้าใจโดยนัยอ้อม ตามคำอธิบายของพระสารีบุตรนั้น
ท่านมิได้ชี้เฉพาะแต่สัญญาเวทียตนิโรธอย่างเดียวเท่านั้น
เป็นเครื่องเทียบ ท่านใช้ภาวะในฌานทุกชั้นตั้งแต่ปฐมฌาน

ขึ้นไปทีเดียวเป็นเครื่องแสดงให้เห็นแน่ที่จะเทียบเคียงเข้าใจ
ความสุขแห่งภาวะนิพพานได้ กล่าวคือ ในฉานแต่ละชั้น
ตามปกติจะมีสัญญามนสิการ (ความคำนึงนี้ด้วยสัญญา)
ที่เกี่ยวข้องกับฉานชั้นต่ำกว่าที่ถดถอยไป พุ่งขึ้นมาในใจได้
เช่นผู้ที่บรรลุฉานที่ ๓ ซึ่งปราศจากปีติ มีเฉพาะสุขและ
เอกัคคตา ก็ยังมีสัญญามนสิการที่ประกอบด้วยปีติคอยพุ่ง
เข้ามาในใจได้ การที่สัญญามนสิการเช่นนี้พุ่งขึ้นมานับว่า
เป็นอาการรบกวน เป็นสิ่งบีบคั้น ทำให้ไม่สบายสำหรับผู้
กำลังอยู่ในฉานนั้น ๆ (คำว่าอาการรบกวนบีบคั้นทำให้ไม่
สบายนี้ ท่านใช้ศัพท์ว่า อาพาธ ที่ปกติแปลกันว่าความเจ็บ
ไข้หรือป่วย) อาการรบกวน บีบคั้น ทำให้ไม่สบายนี้เองคือ
สิ่งที่เรียกว่าความทุกข์ เหมือนกับคนที่มีความสุขถ้าจะเกิดมี
ทุกข์ก็คือเกิดสิ่งที่รบกวนบีบคั้นทำให้ไม่สบาย โดยนัยนี้ เมื่อ
ไม่มีสัญญามนสิการพุ่งขึ้นรบกวน ผู้อยู่ในฉานใดก็ตามดำใน
ฉานนั้นเต็มที่ ดังนั้น ภาวะในฉานตามปกติของตนเอง แม้
ไม่มองในแง่ของเวทนา ก็นับว่าเป็นความสุขอยู่แล้วในตัว
พูดอีกอย่างหนึ่งว่า จะเห็นว่าภาวะของฉานเป็นความสุข ก็
เมื่อเอาอาการรบกวนบีบคั้นเข้ามาเทียบ ภาวะโปร่งโล่งเต็ม
อัมสมุรณตามปกติเช่นที่เป็นไปในฉานต่าง ๆ ในเมื่อไม่มี
สัญญามนสิการพุ่งเข้ามารบกวนบีบเบียนนี้แหละ พอจะ

เป็นเครื่องเทียบให้เข้าใจได้โดยอ้อม ถึงความสุขแห่งนิพพาน
หรือว่าสุขแห่งนิพพานก็คือภาวะที่โปร่งโล่งเป็นอิสระเต็ม
เปี่ยมสมุรณที่ไม่มีอะไร ๆ รบกวนบีบคั้นกดดันแต่อย่างใด
เลย วิธีอธิบายของพระสารีบุตรอย่างนี้ นับว่าเป็นวิธีให้เข้าใจ
ความสุขโดยเอาความทุกข์เข้าเทียบ คือเมื่อสมุรณดี
เป็นปกติ ไม่มีทุกข์ ก็เป็นสุข ที่ว่าไม่มีทุกข์นั้นเป็นไปได้ทั้งใน
แง่บวกและแง่ลบ ในทางลบคือ ถูกบีบคั้นบั่นรอนกดดัน
เหมือนถูกกดให้ยุบลงไปหรือทำให้ขาดให้พร่อง ต้องแก้ด้วย
ให้พ้นจากสิ่งกดบีบหรือเติมให้เต็มถึงสภาพสมุรณปกติ
อย่างเดิม ในทางบวกคือถูกเร้าถูกกลนให้ยืดพองเป่งบวม ก็
เป็นภาวะเหมือนบกพร่องขาดแคลนเช่นเดียวกัน ต้องแก้ไข
ให้กลับคืนสภาพสมุรณเป็นปกติอย่างเดิมอีก การสนอง
ความต้องการโดยแก้ไขสภาพที่ผิดปกติไปอย่างนี้ภาษา
ปุถุชนอาจเรียกว่าเป็นการแสวงหาความสุข หรือการได้เสวย
ความสุข แต่โดยสภาวะที่แท้แล้วก็คือการเกิดทุกข์ขึ้น แล้วแก้
ไขทุกข์ ทำให้ทุกข์ระงับไป หรือทำให้คืนสภาพสมุรณเป็น
ปกติเดิมนั่นเอง วิธีอธิบายแนวนี้ ก็ตรงกับความหมายของ
นิพพานในแง่ที่เป็นภาวะไร้โรค มีสุขภาพดี สมุรณแข็ง
แรงอย่างทีกล่าวแล้วข้างต้น ความมีสุขภาพดี มีความแข็ง
แรงสบายเคลื่อนไหวได้คล่องแคล่ว ตามปกติอาจไม่รู้ลึกว่า

เป็นความสุข เพราะไม่ได้เสพยาเสพติดอะไร แต่จะรู้สึกได้ว่าเป็นความสุขยิ่งใหญ่สำคัญที่สุดเมื่อเอาอาหารคือโรคหรือความเจ็บไข้เข้ามาเทียบ พุดอีกนัยหนึ่งว่า เมื่อเจ็บไข้จริงจะรู้ว่าความมีสุขภาพดีหรือภาวะไร้โรค เป็นความสุขอันยิ่งใหญ่

อีกอย่างหนึ่ง จิตใจที่ปราศจากสิ่งมัวหมองรบกวน ไม่มีอะไรค้างค้ำกังวล ไม่เกาะเกี่ยวพัวพันอยู่กับอารมณ์ที่เสพยาเสพติด ใดๆ ย่อมปลอดโปร่งเปิดกว้าง แม้ออกไปได้อย่างไร้ขีดจำกัด มีลักษณะอย่างที่ท่านเรียกว่า “มีจิตใจไร้เขตแดน”^{๔๔} ภาวะจิตเช่นนี้จะให้เกิดความรู้สึกอย่างไร จะเป็นสุข ผ่องใสเบิกบาน โปร่งโล่งอย่างไร เป็นประสบการณ์เฉพาะที่ผู้หลุดพ้นแล้วมีเป็นพิเศษต่างหากจากปุถุชนทั้งหลาย ซึ่งปุถุชนไม่เคยได้ประสบ จึงยากที่จะนึกคิดคาดคะเนให้แจ่มแก่ใจแต่ก็คงจะพอนึกถึงได้ว่าจะต้องเป็นภาวะที่เลิศล้ำอย่างหนึ่ง

เมื่อมองให้ถึงตัวสภาวะ สุขที่ยังเป็นเวทนาหรือสุขที่ยังอาศัยการเสวยอารมณ์ ล้วนเป็นทุกข์ทั้งสิ้น เพราะสุขเวทนามีเช่นเดียวกับเวทนาอื่น ๆ (คือทุกข์และอทุกข์ผสมสุข) ล้วนเป็นสังขารธรรม (หมายถึงสังขารในความหมายของสังขตธรรม ไม่ใช่สังขารในชั้น ๕) จึงย่อมเป็นทุกข์ทั้งสิ้น (หมายถึงทุกข์ในไตรลักษณ์) ดังพุทธพจน์ตรัสชี้แจงแก่ภิกษุ

รูปหนึ่ง ดังนี้

ภิกษุ: เมื่อข้าพระองค์หลีกเร้นอยู่ในที่ลับ ได้เกิดความครุ่นคิดในใจอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเวทนาไว้ ๓ อย่างคือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกข์ผสมสุขเวทนา... แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสข้อความนี้ไว้ด้วยว่า การเสวยอารมณ์ (เวทนา) ไม่ว่าจะอย่างไรอย่างใด ล้วนจัดเข้าในทุกข์; ข้อที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าการเสวยอารมณ์ไม่ว่าอย่างหนึ่งอย่างใด ล้วนจัดเข้าในทุกข์ดังนี้ พระองค์ตรัสหมายถึงอะไรหนอ ?

พระพุทธเจ้า: ถูกแล้ว ถูกแล้ว ภิกษุ เรากล่าวเวทนาไว้ ๓ อย่างคือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกข์ผสมสุขเวทนา...แต่เราก็ได้กล่าวข้อความนี้ไว้ด้วยว่า การเสวยอารมณ์ไม่ว่าอย่างหนึ่งอย่างใด ล้วนจัดเข้าในทุกข์, ความข้อ (หลัง) นี้...เรากล่าวหมายถึงภาวะที่สังขารทั้งหลายนั้นแลเป็นสิ่งที่ไม่มีเที่ยง... เรากล่าวหมายถึงภาวะที่สังขารทั้งหลายนั้นแลมีความสิ้นความสลาย ความจางหาย ความดับ ความแปรปรวนไปได้เป็นธรรมดา”^{๔๕}

เมื่อใด รู้เข้าใจตามเป็นจริงว่าเวทนาทั้ง ๓ คือ สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี อทุกข์ผสมสุขก็ดี ล้วนไม่มีเที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยต่าง ๆ ประจุแต่งขึ้น เป็นของอาศัยกัน ๆ เกิดขึ้น มีอันจะต้องสิ้น

ต้องสลาย ต้องจางหาย ต้องดับไปเป็นธรรมดา แล้วหมดใคร
หายติดในเวทนาทั้ง ๓ นั้น จนจิตหลุดพ้นเป็นอิสระได้แล้ว^{๔๔}
เมื่อนั้นจึงจะประสบสุขเหนือเวทนาหรือสุขที่ไม่เป็นเวทนา
ไม่อาศัยการเสวยอารมณ์ ที่เป็นขั้นสูงสุด

เวทนาจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยผัสสะ คือการรับรู้ที่เกิด
จากอายตนะมีตาเป็นต้น ประจวบกับอารมณ์มีรูปเป็นต้น
แล้วเกิดการเห็นการได้ยินเป็นต้น พุดงาย ๆ แงหนึ่งว่า
เวทนาต้องอาศัยอารมณ์ ถ้าไม่มีอารมณ์ เวทนาจึงเกิดไม่ได้
เวทนาจึงแปลว่าการเสวยอารมณ์ หรือเสพรสอารมณ์ เมื่อ
เวทนาต้องอาศัยอารมณ์ สุขที่เป็นเวทนาจึงต้องอาศัยอารมณ์
ฉานสุขอาศัยเฉพาะธรรมารมณ์อย่างเดียว แต่กามสุข
ต้องอาศัยอารมณ์ทุกอย่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งอารมณ์ ๕
อย่างต้น ที่เรียกว่ากามคุณซึ่งเป็นอามิส โลกียปุถุชน ดำเนิน
ชีวิตโดยมุ่งแสวงหากามสุข จึงเท่ากับฝากความสุขความทุกข์
ฝากชีวิตของตนไว้กับอารมณ์เหล่านั้น คราวใดกามคุณา
รมณ์พร้อมอำนวยอำนวย ก็สนุกสนานร่าเริง คราวใด กาม
คุณารมณ์เหล่านั้นผันผวนปรวนแปรไป หรือขาดแคลน ไม่
มีอารมณ์จะเสพรสก็ชบเซาเศร้าสร้อยหงอยละเหี่ย ต่าง
จากท่านผู้รู้จักความสุขที่ประณีตสูงขึ้นไป เฉพาะอย่างยิ่ง
สุขที่ไม่อาศัยเวทนา ซึ่งไม่ฝากชีวิตไว้กับอารมณ์เหล่านั้น ถึง

แม้กามคุณารมณ์จะเสื่อมสลายปรวนแปรไป ก็ยังคงเป็น
สุขอยู่ได้ ดังพุทธพจน์ว่า

“เทพและมนุษย์ทั้งหลาย มีรูปเป็นที่ยินดี รื่นรมย์
ด้วยรูป บันเทิงด้วยรูป...บันเทิงด้วยเสียง...บันเทิงด้วยกลิ่น...
บันเทิงด้วยรส...บันเทิงด้วยสัมผัสผัสสกาย...บันเทิงด้วย
ธรรมารมณ์; เพราะรูป...เสียง...กลิ่น...รส...โณภูฐัพพะ...
ธรรมารมณ์ แปรปรวน เลือนหาย ดับสลายไป เทพและ
มนุษย์ทั้งหลายย่อมอยู่เป็นทุกข์; ส่วนตถาคตอรหันตสัมมา
สัมพุทธะ ทราบตามความเป็นจริงแล้ว ซึ่งความเกิดขึ้น
ความตั้งอยู่ไม่ได้ คุณ โทษ ของรูป...เสียง...กลิ่น...รส...
โณภูฐัพพะ...ธรรมารมณ์ พร้อมทั้งทางออก จึงไม่เป็นผู้มีรูป
เป็นที่ยินดี ไม่รื่นรมย์อยู่ด้วยรูป ไม่บันเทิงอยู่ด้วยรูป ฯลฯ
ธรรมารมณ์, เพราะรูป ฯลฯ ธรรมารมณ์ ปรวนแปร เลือน
หายดับสลายไป ตถาคตก็อยู่เป็นสุขได้”^{๔๕}

ที่เป็นเช่นนั้น เพราะโลกียปุถุชนมีประสบการณ์จำกัด
คับแคบ รู้จักแต่เพียงกามสุขอย่างเดียว เวลาประสบสุข
เวทนาสมปรารถนาก็เสวยสุขเวทนานั้นอย่างถูกมัดตัวลุ่มหลง
มัวเมาหมกมุ่นในกามสุขและในกามคุณยิ่งขึ้น เวลาประสบ
ทุกข์เวทนา ก็โศกเศร้าหงอยเหงาหรือทुरนทुरาย แล้วก็หัน
มาฝันใฝ่ครุ่นคำนึงฝากความหวังไว้กับกามสุขต่อไปอีก

เพราะโลกียปุถุชนนั้นไม่รู้ทางออกจากทุกข์เวทนานอกเหนือไปจากกามสุข ส่วนอริยสาวกผู้รู้จักสุขประณีตกว่าแล้วเมื่อประสบสุขเวทนาจากกามคุณารมณ์ ก็เสวยสุขเวทนานั้นอย่างไม่ถูกมัดตัว ไม่ลุ่มหลงมัวเมาหมกมุ่นตกเป็นทาสของกามคุณนั้น ครั้นได้ประสบทุกข์เวทนา ก็ไม่ชบเซาเศร้าทुरนทुरาย และก็ไม่หันไปไฝหากามสุข เพราะรู้จัก นิสสรณะ คือทางออก หรือภาวะรอดพ้นเป็นอิสระที่ดีกว่า ซึ่งไม่ต้องอาศัยกามสุข คือมีประสบการณ์เกี่ยวกับความสุขที่กว้างขวางกว่า รู้จักความสุขอย่างอื่นที่ดีกว่า *ความสุขของท่านไม่ขึ้นต่อเวทนา ไม่จำเป็นต้องอาศัยการเสพอารมณ์เสมอไป*^{๕๐}

ความสุขที่ไม่เป็นเวทนานี้ เป็นเรื่องยากที่คนทั่วไปจะเข้าใจได้ เพราะไม่เคยประสบ ตัวอย่างที่จะเทียบก็ไม่มี แต่กระนั้นก็อาจพูดให้เห็นได้ว่า ตามปกติ คนทั่วไปก็มีความสุขพื้นฐานอยู่อย่างหนึ่งซึ่งต่างจากความสุขจากการเสพรสอารมณ์ ความสุขพื้นฐานที่ว่านี้เป็นทั้งความสุขโดยตัวของมันเอง และเป็นฐานรองรับที่ช่วยให้ได้รับความสุขจากการเสพรสอารมณ์ต่าง ๆ ความสุขพื้นฐานนี้ได้แก่ภาวะที่จิตใจปลอดโปร่งผ่องใสเจิดจ้า ไม้มีความมัวหมองวุ่นวายหรือเรื่องติดค้างกังวลใจใด ๆ จะเรียกว่าจิตว่าง หรือมีความสะอาดสว่างสงบหรืออย่างไรก็ตามที่ ผู้ที่มีภาวะจิต

เช่นนี้ย่อมเรียกได้ว่าเป็นผู้มีความสุข นี่เป็นขั้นที่หนึ่ง ขั้นต่อไป ผู้ที่มีภาวะจิตใจเช่นนี้ถ้าจะไปเสพเสวยอารมณ์ใดก็ตามไม่ว่าจะเป็นรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะก็ตาม ก็จะได้รับความสุขจากการเสพเสวยอารมณ์นั้น ๆ เต็มที่ เรื่องนี้จะเห็นได้ชัดในทางตรงข้าม เช่น คนผู้หนึ่งกำลังจะรับประทานอาหาร ถ้าเวลานั้นจิตใจของเขาไม่ปลอดโปร่งผ่องใส มีเรื่องโศกเศร้าหรือขุ่นมัวหรือกำลังกลัดกลุ้มกังวลวุ่นวายใจอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้ว่าอาหารนั้นจะเป็นอาหารอร่อยชนิดที่เขาเคยชอบ แต่คราวนี้เขาอาจจะไม่รู้สึกรอร่อยเลย อาจผืนกินหรือถึงกับรับประทานไม่ลงก็ได้ แต่ถ้าจิตใจของเขาเบิกบานผ่องใส เขาจะรู้สึกรสอาหารเต็มที่ แม้บางทีอาหารไม่ดีนักแต่เขาก็รับประทานได้อย่างอร่อย ตัวอย่างเทียบในทางร่างกายก็มี นอกจากเรื่องร่างกายมีสุขภาพดีแข็งแรงอย่างทีกล่าวแล้ว พึงเห็นได้เช่นคนมีร่างกายเปราะเปื้อนฝุ่นหรือสิ่งสกปรก ตัวเหนอะหนะด้วยเหงื่อ หรือเจ็บโน่นเจ็บนี้ยุบยับไปเขาจะลงนั่งฟังเพลงก็ไม่สบาย หรือจะลงมือทำงานอะไรที่ละเอียดก็ไม่ได้ผลดี แต่ถ้าเขาได้ชำระล้างร่างกายให้สะอาดปลอดโปร่งโล่งเบาแล้ว จะเสพเสวยอารมณ์ใดก็ได้สุขเต็มที่ จะลงมือทำงานที่ต้องการความประณีตใด ๆ ก็จะทำให้ดีเป็นอันว่าคนที่มีความสุขขั้นในหรือความสุขพื้นฐานแล้ว

ยังจะเสวยความสุขชั้นนอกหรือชั้นเสวยอารมณ์ได้ดีอีกด้วย นอกจากผลดีในด้านความสุข แล้วยังจะได้ประสิทธิภาพในการทำงานของจิตเพิ่มเข้ามาอีก ส่วนผู้ที่ขาดความสุขชั้นในแล้วก็เสียผลทั้งสองชั้น คือทุกข์ทั้งข้างในและข้างนอก ยิ่งกว่านั้นประสิทธิภาพในการทำงานของจิตก็เสียไปด้วย ความสุขพื้นฐานชั้นในนี้ยังสามารถฝึกปรือให้บริสุทธิ์ เด่นชัด และประณีตลึกซึ้งขึ้นไปกว่าที่คนทั่วไปรู้สึกได้อีกมาก ความสุขเนื่องด้วยนิพพาน ก็พึงนึกพอเป็นเค้าอย่างนี้ สรุปว่า นิพพานเป็นทั้งความสุขเอง และเป็นทั้งภาวะที่ทำให้พร้อมที่จะเสวยความสุข

เมื่อคนวางใจถูกต้องต่อกาม คลายความติดพันในกามคุณ เลิกหมกมุ่นในกามสุขได้ เขาก็มีสิทธิหรือเป็นผู้พร้อมที่จะทำความรู้จักกับฌานสุขที่ประณีตลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป เมื่อเขาประสบฌานสุขแล้ว ถ้าเขายังต้องการเสพกามสุขอยู่ เขาก็จะเสพได้ตามปกติและมีความละเมียดละไม แต่เขาจะไม่ทำ ความชั่ว เพราะเห็นแก่กามสุข เพราะเขามองเห็นคุณค่าของฌานสุขสูงกว่า และฌานสุขนั้นต้องอิงอาศัยความดีงาม เมื่อเขาได้รับฌานสุขแล้ว จิตของเขาจะติ่มดำน้อมดิ่งไปในอารมณ์ของฌานอันประณีตซึ่งมีหลายชั้นตอน ลึกซึ้งกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ จนถึงขั้นสูงสุดเป็นดังกลิ้งหายไปกับ

ภาวะประณีตลึกซึ้งนั้น* ภูมิชั้นแห่งการบรรลุเช่นนี้นับว่าประเสริฐ สุดสูงสุดเลิศ ยากที่ใครๆ จะเข้าถึงได้ อย่างไรก็ตามผู้ใดสามารถปล่อยวางละความติดใจพัวพันในภาวะเลิศล้ำ ตีมนำน้อมดิ่งของฌานสมาบัติเหล่านี้ได้ คือถอนความติดในกามมาได้ชั้นหนึ่งแล้ว ยังถอนความติดในฌานสมาบัติได้อีก ไม่มีความเกี่ยวเกาะติดพันในสิ่งใด ๆ เลย เขาก็จะถึงภาวะหลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ นี่คือนิพพาน เป็นภาวะที่ตรงข้ามกันหมดกับภาวะที่กล่าวมาก่อนหน้า ไม่ว่าจะเป็นกามหรือฌานสมาบัติก็ตาม เพราะในขณะที่ภาวะกามและฌานสมาบัติยังเป็นภาวะแห่งการเข้าหา เข้าไปยึดเข้าไปรวม แต่นิพพานเป็นภาวะหลุดออกไปร่งโล่ง แต่ทั้งที่เป็นภาวะตรงข้ามนี้แหละ ผู้ประจักษ์แจ้งนิพพานแล้วกลับเป็นผู้มีสิทธิหรือเป็นผู้พร้อมที่จะเสวยความสุขชนิดก่อน ๆ ทั้งหมด ทั้งกามสุขและฌานสุข และเสวยได้อย่างดีที่สุด โดยไม่มีพิษมีภัยอีกด้วย การที่เขาปล่อยทิ้งหรือตัดใจจากฌานสมาบัติทั้งหมดมาได้ กลับทำให้เขาสามารถเข้าถึงสมาบัติอื่นที่สูงยิ่งขึ้นไปกว่านั้นได้อีก เป็นอันว่าผู้ประจักษ์นิพพานได้ทั้งความสุขของนิพพานเอง และสามารถเสวยสุขอย่างก่อนๆ ที่ผ่านมาแล้วได้ทั้งหมด และได้รับแห่งการเสวยนั้นอย่างเต็มเปี่ยมที่สุดด้วย ส่วนผู้ใดไม่ได้ผ่าน

ฉันทสมาบัติมาโดยตลอด แต่ได้บรรลุนิพพาน ผู้นั้นก็ขาด
สิทธิที่จะเสวยสุขในฉันทสมาบัติเหล่านั้นไปส่วนหนึ่ง
แต่กระนั้น เขาก็ยังได้ประสบนิพพานเสวยวิมุตติสุขที่
ประเสริฐกว่า สรุปว่า เมื่อเลิกติดกาม ก็มีสิทธิได้ฉันทสุข เมื่อ
เลิกติดฉันทสุข ก็มีสิทธิได้นิพพานสุข เมื่อได้นิพพานสุข ก็
กลับได้สุขหมดทุกอย่าง ย้ำว่า จะได้นิพพาน ต้องละฉันท
สมาบัติได้ก่อน เมื่อละได้หมดแล้ว ก็ได้ทั้งหมด

บางคนเป็นห่วงกามสุข กลัวว่าถ้าไปนิพพานเสียแล้ว
เขาจะไม่ได้เสวยกามสุข อาจบอกเขาได้ว่า อย่างกล้วยเลย ถ้า
ท่านไปทางนิพพานท่านจะได้รู้จักความสุขมากอย่างยิ่งขึ้น
มีความสุขที่ดีกว่า เยี่ยมกว่าอีกด้วย ท่านจะมีความสุขให้
เลือกเสพได้มากขึ้น และเมื่อถึงเวลานั้น ถ้าท่านยังอยากเสพ
กามสุข ท่านก็เสพได้ และจะเสพได้ดียิ่งกว่าเดี๋ยวนี้ เพราะจะ
ไม่มีอะไรบงกชให้เสียรสเลย เมื่อว่าอย่างนี้บางคนอาจค้าน
ขึ้นโดยเป็นห่วงในทางตรงข้ามว่า จะให้คนบรรลุนิพพาน
แล้วเสพกามสุขได้อย่างไรกัน พึงตอบว่าเรื่องอย่างนี้ไม่ต้อง
เป็นห่วง เป็นเรื่องธรรมดาที่จะเป็นไปเอง ไม่ต้องไปกังวล
คนที่ถึงนิพพานแล้ว เป็นผู้มีสิทธิและเป็นผู้พร้อมดีที่สุดที่จะ
เสวยความสุขได้ทุกอย่าง การที่เขาจะเสพความสุขอย่างไร
หรือไม่เสพก็เป็นเรื่องสุดแต่ความพอใจของเขาเอง แต่ที่นี้

ธรรมดามันปรากฏเป็นของมันเองว่า ผู้ที่บรรลุนิพพานแล้ว
ไม่เสพกามสุข ที่เขาไม่เสพมิใช่เพราะเขาเสพไม่ได้ แต่เป็น
เพราะเขาไม่นึกอยากจะเสพ คือกิเลสที่เป็นเหตุให้อยากเสพ
ไม่มี เขาได้ประสบสิ่งอื่นที่ดีกว่าจนไม่เห็นกามคุณนั้นมี
คุณค่าที่เขาจะเกี่ยวข้องเสพเสวยเสียแล้ว เรื่องนี้ก็คล้ายกัน
กับความคิดที่ว่า พระอรหันต์บรรลุนิพพานทสสนะมองเห็น
ตามเป็นจริงว่า สิ่งทั้งหลายเป็นอนัตตา ไม่มีตัวตน คนเป็น
เพียงส่วนประกอบต่าง ๆ มีธาตุ ๔ เป็นต้น มาประชุมกัน
เข้าไม่มีนาย ก. นาง ข. เป็นต้น เมื่อเห็นอย่างนี้แล้ว ก็คงฆ่า
คนได้ไม่บาป แต่ความจริงเมื่อมองเห็นอนัตตาเช่นนั้น กิเลส
คือโทษที่จะเป็นเหตุให้ทำการฆ่าก็หมดไปเสียแล้ว การฆ่าก็
เลยไม่มีทางที่จะเกิดมีขึ้นมาได้ ความเป็นจริงในเรื่องนี้
ปรากฏว่าผู้ได้นิพพานสุขแล้วจะเสวยความสุขลงมาถึงชั้น
ฉันทสุข ดังที่กล่าวไว้ใช้ฉาน ๔ เป็นปฏิญญธรรมสุขวิหาร คือ
เป็นเครื่องพักผ่อนอยู่สบายในปัจจุบัน

เรื่องผู้บรรลุนิพพานไม่เสพกามสุขนี้ เปรียบอย่างหนึ่ง
เหมือนคนเคยอยู่ในที่คุมขัง เขาได้อาศัยบางสิ่งบางอย่างใน
ที่นั่น ช่วยทำให้เกิดความสนุกสนานเพลิดเพลิน เสมือนกลบ
หรือทำให้ลืมความคับแคบอัดอัดไปได้บ้าง ต่อมาเมื่อมี
โอกาสหลุดออกไปจากสถานทีนั้น บางคนอาจติดใจสิ่งที่เคย

ให้ความสนุกสนานเพลิดเพลินจนไม่ยอมออกไป บางคน
พะว้าพะวังล่องลอย แต่คนที่ได้รู้จักอิสรภาพอย่างแท้จริง
แล้วจะค่อย ๆ ตัดใจได้และไม่ซ้าก็จะมีหวังอาลัยที่คุมขังนั้น
อีกต่อไป

ท่านที่แนะนำชักชวนทั้งหลาย เช่นพระพุทธเจ้าได้
เคยเรียงรมย์ในกามสุขมาก่อนแล้ว และต่อมาได้รู้จักสุขที่
ประณีตขึ้นไปทั้งฉานสุขและนิพพานสุข เป็นอันว่าได้รับ
จักความสุขทุกประเภท การที่แนะนำ ชักชวนนั้นก็ย่อม
เป็นไปด้วยความรู้จริงโดยได้ผ่านประสบการณ์จริง เป็น
เครื่องยืนยันอย่างแน่นแฟ้นว่า สุขใดที่ท่านว่าดี หรือไม่ดี
หรือว่าอย่างไรเหน็ดกว่า ก็ควรจะเป็นเช่นนั้นจริง

เมื่อเปรียบเทียบกับสุขที่ประณีตโดยเฉพาะนิพพานสุข
กามสุขมีส่วนเสียหรือข้อบกพร่องดังที่ควรกล่าวถึงนอกเหนือ
จากที่กล่าวมาแล้ว หรือที่ควรย้ำไว้อีก ดังนี้

๑. ทำให้ชีวิตขึ้นกับสิ่งภายนอก ไม่เป็นตัวของตัวเอง
เป็นทาสของวัตถุ มักหลอกให้นึกว่าเราเป็นเจ้าของบังคับมัน
ได้ แต่ยิ่งเข้ายึดถือครอบครองมันจริงจังมากเท่าใด เราก็ยิ่ง
หมดอำนาจในตัวกลายเป็นทาสของมันมากขึ้นเท่านั้น
ความเป็นทาสหรือขึ้นต่อกามคุณนั้น เป็นไปทั้ง ๒ ขั้นตอน

คือก่อนที่จะได้รับรู้และเสพเสวยมันก็เป็นตัวบังคับและกำหนด
ทิศทางให้เราวิ่งแค้นไปทำการต่าง ๆ เพื่อหาเอาเวทนาที่
ชอบมาเสพเสวย ถ้าเป็นไปอย่างรุนแรงก็คือมีชีวิตอยู่เพื่อมัน
เท่านั้น ครั้นได้รับเอามาเสพเสวยแล้ว มันก็ปรุงแต่งเราให้
วุ่นไปตามมันอีก โดยให้เกิดต้นเหตุตามด้วยรัก โกรธ เกลียด
โลภ หลง แล้วแสดงอาการต่าง ๆ ออกมาตามอำนาจกิเลส
เหล่านั้นเป็นไปตามกระบวนการที่ว่าค้นหาปรุงให้หาเวทนา
พอได้เวทนาแล้ว เวทนาจึงทำให้เราปรุงแต่งต้นเหตุอีก วน
เวียนเรื่อยไป และขั้นสุดท้าย ความเปลี่ยนแปลงผันผวน
ปรวนแปรไปของสิ่งเหล่านั้น แม้ที่เป็นไปตามธรรมดา
ของธรรมชาติ ก็มีอิทธิพลบีบคั้นเข้ามาถึงชีวิตจิตใจของเรา
ทำให้โศกเศร้าชूनหมองทุกข์ระทมคับแค้นไปตาม

ส่วนสุขที่ประณีตชั้นใน เป็นนิรามิสคือไม่ต้องขึ้นต่อ
วัตถุภายนอก จึงเป็นอิสระเป็นตัวของตัวเอง นอกจากนั้น
ยังเป็นหลักประกันที่ช่วยรักษาไม่ให้ลุ่มหลงหมกมุ่นในกามสุข
ช่วยคุ้มครองให้เกี่ยวข้องกับกามสุขในทางที่ไม่เกิดโทษพิษภัย
และไม่ให้เกิดความทุกข์เพราะความบีบคั้นที่เกิดจากความ
ผันผวนปรวนแปรของวัตถุ

๒. ในเมื่อกามสุขต้องอาศัยกามคุณคือ รูป เสียง กลิ่น
รส โผฏฐัพพะ ซึ่งอยู่ภายนอก คนที่อยู่ด้วยกามสุขจึงเท่ากับ

เอาความสุขรวมทั้งโชคชะตาของตนทั้งหมดไปฝากไว้กับ
สิ่งอื่นที่อยู่ภายนอก และสิ่งภายนอกเหล่านั้น ก็ขึ้นต่อเหตุ
ปัจจัยหลากหลายที่เป็นไปตามวิถีของมัน ซึ่งผู้แสวงงาม
สุขนั้นบังคับควบคุมไม่ได้ จึงเป็นธรรมดาที่ว่า ผู้ที่เอาความ
สุขของตนไปฝากไว้กับสิ่งอื่นซึ่งไม่แน่นอนเช่นนั้น จะต้อง
เต็มไปด้วยโอกาสที่จะพบกับความผิดหวังและความยุ่งยาก
วุ่นวายนานัปการ ยิ่งอยู่อย่างไม่รู้เท่าทันมากเท่าใด ก็ยิ่ง
ประสบทุกข์ได้มากเท่านั้น

๓. ทำให้ชีวิตหมุนวนอยู่แค่กระบวนการรับรู้ คือ
อินทรีย์หรืออายตนะที่ติดต่อสื่อสารกับโลกภายนอกอันนับ
ได้ว่าเป็นกิจกรรมชั้นนอกของชีวิต และเป็นระดับที่ผิวเผิน
นอกจากนั้นการหมุนเวียนวิ่งตามมันไปนี้ ก็เป็นเรื่องที่น่า
เหน็ดเหนื่อยเบื่อบ่อยไม่น้อย สุขุขชั้นในอันประณีต
ช่วยให้มนุษย์เป็นอิสระจากกระบวนการรับรู้นี้ได้บ้าง ทำ
ให้รู้จักที่จะเป็นอยู่ได้โดยไม่ต้องขึ้นต่ออินทรีย์เหล่านั้น ไม่
ต้องอาศัยมัน อย่างน้อยก็ได้พักผ่อน และหันมาพบกับส่วน
ที่ลึกซึ้งลงไปอยู่ชั้นในของชีวิตบ้าง

๔. เพราะเป็นสุขที่ขึ้นต่อวัตถุภายนอก กามสุขจึงต้อง
อาศัยอารมณ์ที่จะเข้ามาบ่อนให้แก้ต้นหาผ่านทางอินทรีย์
ต่าง ๆ ถ้าไม่มีอารมณ์ที่ต้องการบ่อนเข้ามา ก็จะอยู่เป็นทุกข์

ส่วนสุขประณีตภายในไม่ต้องอาศัยอารมณ์ที่จะต้องถูก
บ่อนเข้ามา ผู้มีความสุขประเภทนี้ แม้จะขาดอารมณ์สนอง
อินทรีย์ก็สามารถอยู่เป็นสุขได้ นอกจากนี้ เพราะเหตุที่กาม
สุขต้องขึ้นต่ออารมณ์จากภายนอกนี้เอง กามสุขจึงเป็น
สุขชนิดที่อยู่กับตัวเองไม่ได้ ถ้าอยู่หนึ่งก็จะกระสับกระส่าย
ต้องร่ำรอนไปหาสิ่งที่จะเสพสอย ซึ่งว่าตามความเป็นจริงแล้ว
อาการร่ำรอนกระสับกระส่ายเช่นนั้นล้วนเป็นความทุกข์ทั้งสิ้น
แต่คนที่ร่ำรอนนั้นมักจะพยายามหลอกตัวเองให้มอง
ข้ามหรือไม่มองเสีย และมองแต่ส่วนที่ตนประสบได้เสพสม
ยิ่งกว่านั้น ครั้นได้เสพสอยอารมณ์นั้นสมปรารถนา แม้จะ
เป็นอารมณ์ที่ชอบใจถูกใจ ผู้เสพก็ไม่สามารถเสวยอารมณ์
นั้นอยู่ได้นาน ถ้าเสพอยู่นานก็จะกลายเป็นทนเสพ แล้วที่สุข
ก็จะกลายเป็นทุกข์ สุขจากกามจึงอาศัยการเปลี่ยนอารมณ์
อยู่เรื่อย ๆ และท่านจึงแสดงหลักไว้ว่า อิริยาบถบังทุกข์^{๕๖}
ส่วนผู้รู้จักสุขลึกซึ้งซึ่งด้านในแล้วย่อมไม่ถูกทรมานด้วยความ
ร่ำรอนกระสับกระส่าย สามารถเสวยสุขอยู่ในอาการอย่าง
ใดอย่างหนึ่งได้นาน ๆ ตามใจปรารถนา เช่น กรณีของพระ
พุทธเจ้ากับพระเจ้าพิมพิสาร เป็นต้น

๕. กามสุขเป็นสุขที่ถูกตัดทอนปรุงแต่ง อยู่นได้อิทธิพล
ของต้นหา คือเนื่องด้วยความชอบใจ ไม่ชอบใจที่สั่งสมเป็น

ความเคยชินไว้ ดังนั้น ผลจะปรากฏว่าอาการและลักษณะที่
ชอบใจและไม่ชอบใจนั้นผันแปรไม่แน่นอน ของอย่างเดียวกัน
การแสดงออกกิริยาท่าทางรูปลักษณะ เดียวกัน คนหนึ่งชอบ
คนหนึ่งไม่ชอบ คนหนึ่งเห็นเป็นสุข (ได้สุขเวทนา) อีกคน
หนึ่งเห็นเป็นทุกข์(เกิดทุกข์เวทนา)^{๕๓} แม้แต่บุคคลเดียวกัน
คราวหนึ่งเห็นหรือได้ยินแล้วพอใจ อีกคราวหนึ่งเห็นหรือได้
ยินแล้วขัดใจ หรือในกรณีที่ต่างบุคคลรับรู้อารมณ์เดียวกัน
แล้วต่างก็ชอบใจ ก็อาจกลายเป็นเหตุให้ต่างบุคคลนั้น
เองกลับขัดใจซึ่งกันและกัน เพราะต่างก็ปรารถนาสิ่งเดียวกัน
ภาวะเช่นนี้นำไปสู่ปัญหาต่าง ๆ เช่น ความขัดแย้งภายใน
จิตใจบุคคล ความกระทบกระทั่งระหว่างบุคคลเป็นต้น เป็น
ต้นตอของความยุ่งยากเดือดร้อนวุ่นวายเป็นอันมาก ซึ่ง
ทุกคนพอ จะคาดคิดเห็นได้ตรงข้ามกับความสุขไร้อาภิมิสต์ด้านใน
เกิดแก่ใครเมื่อใด ก็มีแต่เป็นคุณ ให้ความสบายเป็นที่พอใจ
แก่ผู้นั้นทันที และก่อทุกข์แก่ผู้อื่นทุกคนที่เกี่ยวข้อง ยิ่งเป็นสุข
กัน得多คนออกไปก็ยิ่งดี มีแต่ส่งเสริมกันให้เป็นสุขยิ่งขึ้น
เพราะไม่มีอะไรที่จะต้องแก่งแย่งช่วงชิงกัน จึงมีแต่จะนำไป
สู่การระงับปัญหาและความสงบสุข

๖. โดยเหตุที่กามสุขเกิดจากการสนองระงับตัณหา ถ้า
ตัณหาเกิดขึ้นแล้ว ไม่ได้รับการสนอง ตัณหานั้นไม่ระงับไป

ปมปัญหาก็คงเกิดขึ้นทันที ปมปัญหาหรือภาวะติดขัดบีบคั้น
นั้นท่านเรียกว่าทุกข์ พอทุกข์เกิดขึ้น ผลเสียก็ตามมา ผล
เสียนี้ถ้าไม่ขังอยู่ภายใน ก็ต้องหาทางระบายออกข้างนอก
หรือไม่ก็ทั้งสองอย่างผลเสียที่ขังอยู่ข้างในได้แก่อาการกัลด
กลุ่มกระวนกระวายคับแค้นเศร้าหมองและทุกข์ใจต่าง ๆ
รวมเรียกว่าความหลงใหลพัวพันเพื่อน ผลเสียที่หาทางออก
ข้างนอกอาจจะบายทางเบา เช่น เทียวขอความช่วยเหลือ
เหลือในรูปแบบต่างๆ อาจเป็นความช่วยเหลือแนะนำทางปัญญา
และคุณธรรม หรืออาจไปแสวงหาความช่วยเหลือจากสิ่ง
ศักดิ์สิทธิ์อำนาจลึกลับดลบันดาลต่าง ๆ บ้างก็พยายามกลบ
เกลื่อนทุกข์ด้วยกามสุขชนิดที่หยาบและร้อนแรงยิ่ง ๆ ขึ้นไป
หรืออาจจะบายออกทางรุนแรงต่อผู้อื่น เช่น ก่อเหตุขัดแย้ง
รุกรานผู้อื่นหรือทำการในทางทำลายไปรอบตัวเท่าที่ตนจะ
เกี่ยวข้องไปถึง เกิดพฤติกรรมที่เป็นภัยมากมาย หรือไม่ก็หัน
กลับเข้ามาเกลียดชังตัวเอง ทำการเข้มงวดบีบรัดต่าง ๆ
แม้กระทั่งทำลายตนเอง ในเรื่องนี้มีพุทธพจน์ที่พึงสังเกต
แห่งหนึ่งว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เหตุก่อกำเนิดแห่งทุกข์เป็นไฉน? ตัณหา
เป็นเหตุก่อกำเนิด (นิทานสมภพ) แห่งทุกข์...วิบากแห่งทุกข์
เป็นไฉน?...เรากล่าวว่าทุกข์มีความหลงพัวพันเพื่อนเป็นวิบาก

หรือมีการหาทางเปลี่ยน (ภายนอก) เป็นวิบาก”๕๔

การหาความสุขแบบสนองตัณหาที่ก่อปัญหาได้ทุกชั้น ตอน ไม่เฉพาะในชั้นถูกขัดไม่ได้รับการสนองเท่านั้น แม้ในชั้นแสวงหาสิ่งเสพเสวยต่าง ๆ มาสนองตัณหาก็คือ ในชั้นที่หา มาได้และเสพเสวยสนองตัณหาแล้วก็ดีปัญหาก็เกิดขึ้นได้ทั้งนั้น กล่าวคือในชั้นแสวงหาก็ก้อาจใช้วิธีการเบียดเบียน เป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น เมื่อได้มาเสพสนอง แล้วก็อาจหลงใหลมัวเมาทะยานอยากมากและรุนแรงยิ่ง ๆ ขึ้น ทำให้เกิดปัญหาในแง่อื่น ๆ ต่อไปอีก บุญชนชั้นดี จึงต้องใช้สติปัญญานำเอาคุณธรรมเข้ามาควบคุมพฤติกรรมของตน บรรเทาพิษภัยของตัณหาลงบ้าง แต่วิธีคุมที่ช่วยให้ปลอดภัย ได้มากคือ การให้คนผู้เสพความสุขเหล่านี้ มีความสุขฝ่าย นิรามิตเป็นทางออก (นิสสรณะ) อยู่บ้าง ทางออกหรือนิสสรณะนี้จะช่วยผ่อนพฤติกรรมที่สืบเนื่องจากตัณหาให้ ประณีตหรืออยู่ในขอบเขตที่ติงามได้อย่างมาก เพราะสุขฝ่ายที่ไม่ขึ้นต่ออามิสนี้ อยู่ด้านตรงข้ามกับตัณหา ปราบกฏตัว ขึ้นในเวลาสร้างตัณหา มีอยู่ได้โดยไม่ต้องอาศัยตัณหา ใคร เข้าหาความสุขชนิดนี้ก็ย่อมพ้นจากพิษภัยที่จะเกิดจาก ตัณหาของตนไปได้ทันที

เพราะกามสุขมีส่วนเสียอาจก่อโทษได้มากอย่างนี้ และมนุษย์ทั้งหลายก็ชอบหรือฝักใฝ่กามสุขกันอยู่แล้ว ไม่จำเป็นต้องไปกระตุ้นเข้าอีก ดังนั้น ท่านจึงไม่สนับสนุนให้มุ่งหา กามสุข ไม่ให้เอากามสุขเป็นจุดหมายของชีวิต การทำบุญ หรือทำความดีในทางพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเป็นทาน ศีล หรือภาวนาก็ตาม ว่าตามหลักแท้แล้ว ท่านไม่สอนให้มุ่งหา ผลตอบแทนเป็นกามสุข เช่น โชคลาภ ยศ เกียรติ อำนาจ บริวาร การไปเกิดในสวรรค์เป็นต้น แต่ท่านสนับสนุนให้ทำ เพื่อมุ่งลดกิเลส ทำลายความสังสมก่อตัวของตัณหาเชื้อทุกข์ ทำให้ผู้ทำความดีนั้นประสบสุขประณีตที่ลึกซึ้งภายใน ซึ่ง จะนำเอาความร่มเย็นเป็นสุขมาให้ทั้งแก่ตนและผู้อื่น เกื้อกูล ทั้งแก่ชีวิตของตนและแก่สังคม โดยมีนิพพานสุขเป็นจุด หมายสุดท้าย ดังความในบาลีแห่งหนึ่งว่า

“บัณฑิตย่อมไม่ให้ทานเพราะเห็นแก่ความสุขกัลลวักิเลส (อุปธิสุข คือสุขที่เป็นเหตุก่อทุกข์ได้อีก มุ่งเอากามสุขเป็น สำคัญ) เพื่อจะมีภพต่อไปอีก แต่บัณฑิตย่อมให้ทานเพื่อ หมดสิ้นกิเลส เพื่อไม่มีภพต่อไปอีกโดยแท้

“บัณฑิตย่อมไม่บำเพ็ญฌาน เพราะเห็นแก่ความสุข กัลลวักิเลส เพื่อจะมีภพต่อไปอีก แต่บัณฑิตย่อมบำเพ็ญฌาน

เพื่อความหมดสิ้นกิเลส เพื่อไม่มีภพต่อไปอีกโดยแท้

“บัณฑิตมุ่งภาวะเย็นใจ (คือนิพพาน) มีจิตโน้มไปทางนั้น น้อมใจไปในภวะนั้น จึงให้ทาน บัณฑิตเหล่านั้น ย่อมมีนิพพานเป็นที่หมาย เสมือนธารที่ไหลเรื่อย สู่กลางสาคร”^{๕๕}

เท่าที่ได้กล่าวมาในเรื่องความสุขนี้ เห็นควรสรุปให้เห็นขั้นตอนและประเภทชัดเจนขึ้นอีกครั้งหนึ่งซึ่งจะได้ดังนี้

ก. เวทยิตสุข (สุขที่เป็นเวทนา หรือสุขที่มีการเสวยอารมณ์)

๑. กามสุข สุขเนื่องด้วยกามหรือสุขเกิดจากกามคุณ
๒. ฌานสุข สุขเนื่องด้วยฌานหรือสุขที่เป็นวิบากแห่งฌาน
  - สุขเนื่องด้วยรูปฌาน ๔ ชั้น
  - สุขเนื่องด้วยอรูปฌาน ๔ ชั้น

ข. อเวทยิตสุข (สุขที่ไม่เป็นเวทนา หรือสุขที่ไม่มีการเสวยอารมณ์)

๓. นิโรธสมาบัติสุข สุขเนื่องด้วยนิโรธสมาบัติ คือการเข้าสู่ัญญาเวทยิตนิโรธ

นี้จัดตามหลักความสุข ๑๐ ขั้นที่กล่าวมาแล้วข้างต้น แต่ในที่นี้จะขอจัดใหม่อีกอย่างหนึ่งซึ่งก็คล้ายกันมาก แต่ให้

ความรู้สึกยึดหยุ่นหรือกว้างออกไปสักหน่อย โดยแบ่งเป็น ๓ ดังนี้

๑. กามสุข สุขเนื่องด้วยกาม
๒. ฌานสุข สุขเนื่องด้วยฌาน
๓. นิพพานสุข สุขเนื่องด้วยนิพพาน^{๕๖}

กล่าวโดยสัมพันธ์กับบุคคลผู้เสวยความสุขเหล่านี้จะเป็นดังนี้

๑. กามสุข ผู้เสวยเสวย ได้แก่ มนุษย์ปुरुชน และอริยบุคคลชั้นโสดาบันและสกทาคามี^{๕๗}
๒. ฌานสุข ผู้เสวยเสวย ได้แก่ มนุษย์ปुरुชนและอริยบุคคลทุกชั้น ตั้งแต่พระโสดาบันถึงพระอรหันต์ เฉพาะท่านที่เจริญฌานชั้นนั้น ๆ ได้แล้ว^{๕๘}
๓. นิพพานสุข ผู้เสวยเสวย ได้แก่ พระอริยบุคคลทั้งหลาย ตั้งแต่พระโสดาบัน จนถึงพระอรหันต์ (แต่ต้องแยกแยะออกไปอีก ถ้าเป็นผลสมาบัติสุข ก็ได้สำหรับผู้บรรลุผลชั้นนั้นๆ ถ้าเป็นนิโรธสมาบัติสุข ก็ได้เฉพาะพระอนาคามีและพระอรหันต์ที่ได้สมาบัติ ๘ แล้ว)

ถ้าจัดโดยถือบุคคลเป็นหลัก การเสวยความสุขจะมี

วิธีดังนี้

๑. มนุษย์ปุถุชน อาจเสวยกามสุขและฉานสุข
๒. อริยบุคคลชั้นโสดาบันและสกทาคามีอาจเสวยกามสุข ฉานสุข และนิพพานสุขประเภทผลสมาบัติสุข
๓. อริยบุคคลชั้นอนาคามีและพระอรหันต์ อาจเสวยฉานสุข และนิพพานสุข ทั้งประเภทผลสมาบัติสุขและนิโรธสมาบัติสุข (ถ้าได้สมาบัติ ๔ แล้ว)

สิ่งสำคัญที่พึงย้ำไว้เป็นพิเศษในเรื่องความสุขนี้มีอยู่ว่า พระพุทธศาสนาไม่สอนให้บุคคลทำการต่าง ๆ เพื่อเห็นแก่ความสุขก็จริง แต่ก็ยอมรับความจริงอยู่เสมอว่าความสุขเป็นส่วนสาระสำคัญที่จำเป็นของจริยธรรม เป็นสิ่งที่ให้ความหมายแก่การประพฤติธรรม จะว่าเป็นหลักยึดหรือฐานค้ำชูของการประพฤติธรรมก็ได้ ทั้งนี้ไม่ว่าจะพูดในระดับที่เรียกว่า การปฏิบัติธรรมก็ตาม หรือในระดับจริยธรรมทั่วไปก็ตาม ความสุขที่พระพุทธศาสนาพูดถึงนี้ หมายถึงเอาความสุขที่เป็นพื้นฐานอยู่ภายในจิตใจ ซึ่งจิตใจสามารถสัมผัสได้เองทันทีทุกเวลาที่มันพร้อม ไม่ต้องอิงอาศัยกระบวนการรับรู้ที่ขึ้นต่ออารมณ์ของโลกภายนอก เป็นความ

สุขที่ทำให้ชีวิตนี้มีความเป็นอิสระในส่วนของมันได้ ความสำคัญและจำเป็นของความสุขสำหรับผู้ปฏิบัติธรรม จะเห็นได้ดังที่กล่าวไว้แล้วตั้งแต่ต้น และควรจะนำเอาสาระมากล่าวย้ำไว้อีกว่า ผู้ปฏิบัติธรรมใดถ้ายังไม่ประสบความสุขประณีตลึกซึ้งภายในที่ไม่อาศัยกามก็ยังวางใจไม่ได้ว่าจะไม่เวียนกลับมาหากามอีก แม้ท่านที่บวชเป็นบรรพชิตแล้ว ถ้าตราบไถยังไม่ได้สัมผัสความสุขประณีตลึกซึ้งภายในชนิดที่ไม่ต้องอาศัยอามิสก็ยังไม่ปลอดภัยอยู่ตรงนั้น ก็เลสเตจะสามารถเข้าครอบงำใจ อาจให้ครองพรหมจรรย์อยู่ไม่ได้ ท่านชักชวนแม้แต่ปุถุชนให้พยายามสร้างสมความสุขชนิดนี้ไว้หรือให้รู้จักความสุขอย่างนี้ไว้บ้าง เพราะนอกจากจะทำให้เขามีความสุขเพิ่มมากขึ้นจากกามสุขที่ตนมีอยู่แต่เดิมเป็นการเพิ่มคุณค่าให้แก่ชีวิตของตนแล้ว ยังทำให้ชีวิตมีทางออกในทางความสุข ที่จะไม่ต้องถูกบีบบังคับด้วยตัณหาให้วิ่งพล่านร่นรนอย่างไม่มีขอบเขตจนก่อแต่ปัญหาต่าง ๆ ให้เพิ่มมากขึ้น ทั้งแก่ตนเองและแก่โลก อาจพูดย่อกลงไปได้ทีเดียวว่า ถ้ามนุษย์ไม่ยอมหันมาทำความรู้จักกับความสุขฝ่ายนิรามิสไว้และไม่เอาใจใส่ความสุขด้านนี้กันบ้างแล้ว การโลดแล่นทะยานหาแต่กามสุขอย่างเดียวจะนำมนุษย์ไปสู่ความมีชีวิตที่ผิวเผินประกอบด้วยความคับแค้นกระวนกระวาย

เมื่อหน่วยระทมทุกข์ภายในจิตใจ และการแข่งขันแย่งชิงเอา
รัดเอาเปรียบการเบียดเบียนตลอดจนการทำลายล้าง
ระหว่างกัน จนในที่สุดมนุษย์จะพาดตนเองและโลกไปสู่
ความพินาศ ในเมื่อแม้แต่ปฏุชนผู้อยู่ท่ามกลางการแสวงหา
ความสุข ความสุขด้านในยังจำเป็นถึงอย่างนี้แล้ว ผู้ที่ดำเนิน
ชีวิตชนิดที่ปลีกออกหรือลดหรือเสียสละความสุข ก็ยังจำเป็น
ต้องเข้าถึงความสุขประเภทนี้มากขึ้นเป็นทวีคูณ ไม่ต้องพูด
ถึงผู้ที่ออกบวชหรือท่านที่เรียกกันว่ามุ่งปฏิบัติธรรมชั้นสูง
แม้แต่ผู้ที่บำเพ็ญตนเป็นนักเสียสละ ดำเนินชีวิตเพื่ออุดมคติ
ก็จะต้องพยายามมีความสุขชั้นในนี้ให้ได้บ้าง มิฉะนั้น
ความเสียสละหรือความมีอุดมคตินั้นก็จะขาดหลักประกันที่
มั่นคง มีหวังที่จะพลาดหล่นจากอุดมคติ หมุนกลับลงมา
หาระบบที่เป็นบาปร้ายได้อีก พุดง่าย ๆ ว่าถ้าจะเสียสละก็
จะต้องมีความสุขในการอยู่อย่างเสียสละด้วย ถ้าจะมีอุดมคติ
ก็จะต้องมีความสุขในความมีชีวิตตามอุดมคติด้วย และใน
วงกว้างออกไป ก็ควรพูดว่าถ้าทำให้คนรู้จักความสุขด้านใน
ไม่ได้ ทำให้เห็นคุณค่าของความสุขด้านในนั้นไม่สำเร็จ
การทะยานหาความสุขก็จะครอบงำมนุษย์ เป็นตัวกำหนด
ชะตากรรมของโลกโดยสิ้นเชิงอยู่ต่อไป ไม่ว่าศาสนาปรีชา
หรือนักจริยธรรมจะระดมกำลังกันตั้งสอนมนุษย์ว่าอย่างไร

บทสรุป

เพื่อให้เห็นทัศนคติของพระพุทธศาสนาต่อความสุข
ชัดเจนยิ่งขึ้น ขอย้อนกลับไปขยายข้อความที่อ้างไว้ตอนต้น
บทความนี้ว่าจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา พึ่งบรรลु
ได้ด้วยความสุข หรือด้วยข้อปฏิบัติที่มีความสุข มิใช่บรรลु
ด้วยความทุกข์ หรือด้วยข้อปฏิบัติที่เป็นทุกข์

ครั้งหนึ่ง โปธิราชกุมาร กราบพูลพระพุทธเจ้าว่า: ข้า
แต่พระองค์ผู้เจริญ หม่อมฉันมีความเห็นอย่างนี้ว่า ความสุข
จะพึงบรรลุด้วยความสุขหาได้ไม่ ความสุขจะพึงบรรลุก็
ด้วยความทุกข์

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า: ดูกรราชกุมาร ก่อนแต่
สัมโพธิ เมื่อเป็นโพธิสัตว์ผู้ยังมิได้ตรัสรู้ แม้เราก็ได้มีความคิด
ดังนี้ว่า ความสุขจะพึงบรรลุด้วยความสุขหาได้ไม่ ความ
สุขจะพึงบรรลุก็ด้วยความทุกข์

พระพุทธเจ้าตรัสเล่าต่อไปว่า ด้วยพระดำริดังกล่าวมา
นี้ ต่อมาพระองค์ก็ได้เสด็จออกบรรพชา ทรงศึกษาในสำนัก

ของอาหารดาบส กาลามโคตร และอุททกดาบส รามบุตร จนจบความรู้ของสำนักทั้งสองแล้ว เสด็จต่อไปจนถึงอุรุเวลา เสนานิคม แล้วทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา ทรมานพระองค์ด้วยวิธีการต่าง ๆ จนในที่สุดทรงอดอาหาร จนพระวรกายซูบ ญานทัตชนะวิเศษที่สามารถทำคนให้เป็นอริยะ ซึ่งเหนือกว่าธรรมของมนุษย์สามัญได้ไม่ มรรคาเพื่อความตรัสรู้คงจะมีเป็นอย่างอื่นกระมังหนอ

“ดูกรราชกุมาร เรานั้นได้มีความคิดตั้งนี้ว่า เรายังรู้ ประจักษ์ใจอยู่ในคราวงานวิปสมงคลของท้าวศากยะผู้พระบิดา เรานั่งอยู่ในร่มไม้หว่าอันเยือกเย็น สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานมีวิตก มีวิจารณ์ มีปิติ และสุขเกิดแต่วิเวกอยู่ นี่กระมังหนอจะพึงเป็นมรรคาเพื่อความตรัสรู้ เรานั้นได้มีความรู้สึกขัดแย้งตามสติว่า นี่แหละคือมรรคาเพื่อความตรัสรู้ เรานั้นได้มีความคิดว่า เราจะกลัวต่อความสุขชนิดที่ปราศจากกาม ปราศจากอกุศลธรรมทั้งหลาย หรือกระไรหนอ และได้มีความคิดต่อไปว่า เราไม่กลัวความสุขชนิดที่ปราศจากกาม ปราศจากอกุศลธรรมทั้งหลาย

“เรานั้นได้มีความคิดตั้งนี้ว่า การที่บุคคลผู้มีร่างกาย ผ่ายผอมเหลือเกินอย่างนี้จะบรรลุความสุขอย่างนั้นมิใช่จะทำได้ง่ายเลย ถ้ากระไรเราพึงบริโภคอาหารหยาบ คือข้าวสุก

และขนมสดเกิด”

ต่อจากนั้น พระโพธิสัตว์ก็ได้ทรงเสวยอาหารหยาบ จนมีกำลังขึ้นแล้ว ทรงบำเพ็ญฌานจนบรรลุจตุตถฌานและได้ตรัสรู้^{๕๙}

ปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายของพระพุทธศาสนาเป็นข้อปฏิบัติที่มีความสุขดังที่กล่าวมานี้ แต่ก็มีข้อต้องระวัง คือ ผู้ปฏิบัติจะต้องไม่ติดใจหลงใหลในความสุขที่เกิดขึ้นแก่ตน ไม่ปล่อยให้ความสุขที่เกิดขึ้นนั้นครอบงำจิตใจของตน ยังมีจิตใจเป็นอิสระ สามารถก้าวหน้าไปในธรรมเบื้องสูงต่อไป จนบรรลุความเป็นอิสระหลุดพ้นโดยสมบูรณ์ ซึ่งเมื่อบรรลุจุดหมายนั้นแล้ว ก็สามารถเสวยความสุขที่เคยเสวยมาแล้ว โดยที่ความสุขนั้นไม่มีโอกาสครอบงำจิตใจทำให้ติดพันหลงใหลได้เลย^{๖๐}

ในบางกรณีที่เป็นการแสดงความหมายเชิงเปรียบเทียบ หรือยกเยื้องความเชิงภาษา พระพุทธเจ้าถึงกับทรงเรียกการหมั่นบำเพ็ญฌาน ๔ ว่าเป็นสุขขัลลิกานุโยค คือความหมกมุ่นในความสุขชนิดหนึ่ง แต่เป็นการหมกมุ่นความสุขชนิดที่ติงามเป็นประโยชน์ เป็นไปเพื่อความตรัสรู้ เหตุที่ตรัสตั้งนั้น เพราะตามปกตินักบวชในสมัยพุทธกาลนิยม

บำเพ็ญตบะและข้อปฏิบัติต่าง ๆ ที่ปีบรัดเข้มงวดทรมาณตน ซึ่งเมื่อเทียบเข้าแล้ว ทำให้รู้สึกว่าการบำเพ็ญสมณธรรมใน พุทธศาสนาผ่อนเบาสบายเป็นอย่างมาก นักบวชในลัทธิ ศาสนาอื่นจึงมักยกเป็นข้อตำหนิติเตียนว่า พระสงฆ์ในพุทธ ศาสนาเป็นอยู่อย่างอ่อนสบาย ดังตัวอย่างพุทธพจน์ที่ตรัส ในคราวหนึ่งว่า

“ดูกรจุนทะ ข้อนี้เป็นฐานะซึ่งเป็นไปได้คือ การที่ อัญเดียรติภัยปริพาชกจะพึงกล่าวอย่างนี้ว่า พวกพระสมณะ ศากยบุตรทั้งหลาย เป็นผู้ฝึกฝนประกอบตนหมกมุ่นอยู่ใน ความสุข; เธอพึงพูดกะอัญเดียรติภัยปริพาชกที่กล่าวอย่างนั้น ดังนี้ว่า สุขัลลิกานุโยค (การประกอบตัวให้พัวพันหรือหมก มุ่นในความสุข) ชนิดไหนล่ะท่าน? เพราะว่าสุขัลลิกานุโยค มีมากมายหลายอย่างหลายประการ?

“ดูกรจุนทะ สุขัลลิกานุโยค ๔ อย่างต่อไปนี้ เป็นของทราวม เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน เป็นอนารยะ ไม่ประกอบ ด้วยประโยชน์ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพิทา หรือวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่ออภิญญา เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน; ๔ อย่างไหน? กล่าวคือคนพาลบางคนในโลกนี้ ฆ่าสัตว์แล้วทำ ตนให้เป็นสุขเอิบอิม...บางคนถือเอาของที่เขาได้ให้แล้วทำ ตนให้เป็นสุขเอิบอิม...บางคนพูดเท็จแล้วทำตนให้เป็นสุขเอิบ

อิม...บางคนพรังพร้อมเต็มทีบำรุงบำเรอตนด้วยกามคุณทั้ง๕...

“ดูกรจุนทะ สุขัลลิกานุโยค ๔ อย่างต่อไปนี้ ย่อมเป็น ไปเพื่อนิพพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่อ อภิญญา เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน โดยส่วนเดียว; ๔ อย่างไหน? กล่าวคือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้สังัดจากกาม สังัด จากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน...ทุติยฌาน...ตติย- ฌาน...จตุตถฌาน...”^{๖๑}

ความเท่าที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น สอดคล้องกับหลักการ ทั่วไปเกี่ยวกับความสุขตามคำสอนของพระพุทธศาสนา หลักการทั่วไป หรือหลักการใหญ่ของพระพุทธศาสนา สำหรับปฏิบัติต่อความสุขมี ๓ หัวข้อ ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ความพยายามจะมีผล ความเพียร จะมีผลได้อย่างไร? ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. ไม่เอาทุกข์ทับถมตนที่ไม่มีทุกข์ทับถม
๒. ไม่ละทิ้งความสุขที่ชอบธรรม
๓. ไม่หมกมุ่นสยบในความสุคนั้น”^{๖๒}

นี่เป็นหลักเกณฑ์มาตรฐานที่ชาวพุทธจะพึงใช้ปฏิบัติ ในการเกี่ยวข้องกับความสุข อย่างไรก็ตาม แม้จะมีหลัก การที่เป็นแกนกลางให้เป็นอย่างนี้ แต่ความละเอียดอ่อน

ความกว้างขวางลึกซึ้งแห่งความเข้าใจเกี่ยวกับความสุข ก็ยังแตกต่างกันออกไป และเป็นข้อที่พึงนำมาพิจารณาประกอบด้วย เช่น ผู้ที่เห็นโทษของกามสุข เบื่อหน่ายกามสุขแล้ว และด้วยความมุ่งหวังความสุขที่ประณีตขึ้นไป จึงบำเพ็ญข้อปฏิบัติบางอย่างซึ่งบางตอนมีลักษณะยากลำบาก ผู้ยังข้องอยู่ในกามสุขอาจมองการกระทำของเขาว่าเป็นการหาทุกข์มาใส่ตัวก็ได้ ในกรณีเช่นนี้เมื่อผู้ปฏิบัตินั้นมีความพร้อมอยู่แล้ว เบื่อหน่ายกามสุขอยู่แล้ว ซึ่งการอยู่ในกามสุขกลับกลายเป็นความทุกข์สำหรับเขาก็ดี หรือแม้ยังไม่พร้อมดีนัก แต่มองเห็นโทษของกาม เห็นคุณค่าของความสุขที่ประณีตกว่า และมีความหวังว่าจะได้สุขที่ประณีตนั้นก็ดี ข้อปฏิบัติที่ยากลำบากนั้นก็กลายเป็นแบบฝึกหัดสำหรับฝึกตน ถ้าหากบุคคลนั้นสมาธิจะฝึก และข้อปฏิบัตินั้นก็มิเคยเกิดไปจนกลายเป็นการทรมาน ท่านก็ยอมให้ในความหมายที่ว่าเป็นการฝึกนั้นแล นอกจากนั้น ความเป็นอยู่บางด้านของผู้ประสบสุขอันประณีตแล้ว บางครั้งเมื่อมองดูในสายตาของคนที่ยังอยู่ในกามสุข อาจเห็นเป็นความทุกข์ไปก็ได้ เช่นเดียวกับคนที่อยู่ในความสุขอันประณีตมองเห็นความเป็นอยู่ของคนที่ยังอยู่ในกามสุขว่าเป็นความทุกข์ แต่ทั้งนี้ผู้ที่อยู่ในภวะนั้นเองย่อมรู้ตัวว่าตนมีความสุขหรือไม่

เป็นอันว่า ปัญหาที่ว่าพระพุทธศาสนาเป็นคำสอนที่นิยมสุขหรือนิยมทุกข์ ใฝ่สุขหรือใฝ่ทุกข์ เป็นอันตัดทิ้งไปได้แล้ว ยังเหลือปัญหาแต่เพียงในแง่ของความเข้าใจเกี่ยวกับความหมายหรือขอบเขตความลึกซึ้งของความสุข และปัญหาแก่นี้ก็สรุปลงได้อีกคือ เหลือเพียงการเลือกระหว่างกามสุขกับสุขที่ประณีตกว่ากามสุข ซึ่งในแง่ที่ท่านถือว่าความสุขประณีตสำคัญกว่า ควรมีความสุขประณีต หรือไม่ก็มีทั้งกามสุขและสุขประณีตด้วย หลักการทั่วไปสำหรับการก้าวจากระดับกามสุขไปสู่สุขที่ประณีตกว่า ก็คือ ความพร้อมและการฝึกและก็มีหลักทั่วไปตามมาอีกข้อหนึ่งว่า บุคคลทุกคนควรมีความสุขอันชอบธรรมที่เหมาะสมกับระดับชีวิตของตนหรือที่เป็นผลแห่งความเพียรพยายามฝึกฝนตนเอง อย่างน้อยหนึ่งขั้น หากผู้ใดขาดความสุขที่พึงได้ พึงถึงทั้งสองด้าน เช่น กามสุขก็สูญเสียไปแล้ว ความสุขประณีตก็มิได้ปฏิบัติตัวเพื่อให้ได้ คนนั้นท่านถือว่าเป็นผู้มีชีวิตพลาดที่สุด โดยนัยนี้ พระภิกษุผู้สละกามสุขไปแล้ว และมีได้ตั้งใจฝึกฝนตนเพื่อความสุขที่ประณีต หรือฝึกไม่สำเร็จ จึงอยู่ในฐานะตกต่ำเป็นผู้พลาดจากประโยชน์ยิ่งกว่าชาวบ้านที่เสพกามสุข พุดงาย ๆ ว่า พระไม่ตีเต็มทีกว่าคฤหัสถ์ หรือน่าสงสารกว่าคฤหัสถ์ ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย กุลบุตรผู้บวชแล้วอย่างนี้ แต่เป็นผู้มีความละโมภ มีราคะแรงกล้าในกามทั้งหลาย มีจิตพยาบาท มีความดำริแห่งใจที่แรงร้าย มีสติเลอะเลือน ไร้สัมปชัญญะ ใจไม่มีสมาธิ จิตพล่าน ปล่อยอินทรีย์ไม่สำรวม, บุคคลผู้นี้เรากล่าวว่า มีอุปมาเหมือนดุ้นฟืนเผาไฟไหม้ปลายนเสีย แล้วทั้งสองข้าง อีกตรงกลางก็เปื้อนคูด จะใช้ประโยชน์เป็นเครื่องไม้ในบ้านก็ไม่ได้ผล เป็นเครื่องไม้ในป่าก็ไม่ได้ผล โภคะของคฤหัสถ์เขาก็เสื่อมไปเสียแล้ว ประโยชน์ที่มุ่งหมายของความเป็นสมณะเขาก็ทำให้บริบูรณ์ไม่ได้”๒๓

เมื่อพิจารณาโดยถือกามสุขเป็นหลัก พอจะสรุปแนวทัศน์ของพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับความสุขได้ดังนี้

๑. กรณีที่เสวยกามสุข

ก. **ขั้นดีเลิศ** คือการเสวยกามสุข พร้อมทั้งรู้จักความสุขอย่างประณีตด้วย ความสุขอย่างประณีตนั้นจะเป็นเครื่องคุ้มครองรักษาและค้ำประกันให้การเสวยกามสุขอยู่ในขอบเขตแห่งความดีงาม ให้เสวยกามอย่างมีศีลธรรม ไม่ก่อปัญหาทั้งแก่ตนและคนอื่น แต่สามารถเป็นอยู่อย่างเกื้อกูลทำให้เกิดประโยชน์สุขทั้งแก่ตนเองและสังคม โดยมีลักษณะทั่วไปคือ รู้เท่าทันเห็นโทษอันได้แก่ช่องเสียหรือแง่ที่

บกพร่องของกามสุขนั้น รู้จักประมาณในการเสวยสวຍ ไม่หลงใหลมัวเมาเช่นในทางเพศ ผู้มีครอบครัวก็มีสวຍสันโดษ คือความพอใจอิมอยู่แค่คูครองของตน อยู่ร่วมกันด้วยธรรม เช่นจงรักภักดีต่อกันและซักจูงกันให้เจริญก้าวหน้าในความดีงามและความสุขที่ประณีตสูงขึ้นไป เช่น คู่อริยสาวก บิดามารดาของนายนกเป็นต้น”๒๔

ข. **ขั้นดี** คือการเสวยกามสุขที่มีศีลธรรม แต่ยังห่างเหินจากความสุขอย่างประณีต มีลักษณะคล้ายกับการเสวยกามสุขขั้นดีเลิศนั่นเอง คือ เสวยกามสุขไปตามปกติธรรมดา โดยยอมรับและรู้เท่าทันความจริงว่า เมื่อมีกามก็ต้องมีทุกข์บ้างเป็นคู่กัน มองเห็นแง่เสียหรือโทษของกามนั้น แล้วดำเนินชีวิตอย่างไรให้มีทุกข์น้อยที่สุด ให้กามเกิดโทษก่อปัญหาน้อยที่สุด ไม่หมกมุ่น รู้จักประมาณ และพยายามปฏิบัติตนให้เป็นที่เกิดของประโยชน์สุขให้มาก แต่เพราะยังขาดความสุขอย่างประณีตไว้เป็นทางออกสลับเลือกที่ดีกว่า จึงยังเสียดต่อการที่จะถูกล่อเร้าให้ถลาลึกลงไปในกามสุข ยังอาจกลับหมกมุ่นสยบได้อีก ไม่มั่นคงปลอดภัยแท้จริง

ค. **ขั้นทราม** คือการเสวยกามสุขอย่างหมกมุ่นมัวเมา จิตใจฝักใฝ่หลงใหลครุ่นคิดอยู่แต่ในเรื่องการแสวงหาและปรนเปรอตนด้วยสิ่งเสวยสวຍต่าง ๆ มีลักษณะเด่นเช่น ใน

เรื่องอาหารและเรื่องทางเพศ ก็มีการกระตุ้นปลุกเร้าให้มีความตื่นเต้นความเครียดความกระสับกระส่ายร่นกระวนกระวาย อย่างเกินเลยกว่าระดับที่เรียกกันว่าเป็นความต้องการตามธรรมชาติของการกินอาหารและการสืบพันธุ์ อาจปรุงแต่งวิธีการและอุปกรณ์ต่าง ๆ ขึ้นมาเพื่อปลุกเร้าความเครียดกระวนกระวายเช่นนี้ โดยอาศัยความต้องการที่เรียกกันว่าตามธรรมชาตินั้นเป็นเพียงเชื้อสำหรับจุดไฟแล้ว โหมความอยากเร้าร้อนหรือร่าร้อนให้รุนแรงมากกว่าปกติและให้เป็นไปอยู่บ่อย ๆ หรือเนืองนิตย์ แม้กระทั่งถึงขั้นที่เรียกได้ว่าวิปริต ในสภาพเช่นนั้นการกินอาหารที่มีไขมันเพื่อหล่อเลี้ยงกาย และเพศสัมพันธ์ที่มีไขมันเพื่อการสืบพันธุ์ จะ เป็นไปอย่างโดดเด่นจนถึงขั้นหมดสำนึกต่อจุดหมายดั้งเดิม กลายเป็นกิจกรรมเสเพลเพื่อสนองตณหาอย่างเดี๋ยวล้วน หรือกามเพื่อกามโดยสิ้นเชิงและตามมาด้วยภาวะที่เรียกว่าอยู่เพื่อกามหรือมีชีวิตอยู่เพื่อกินเสเพลเท่านั้น

ในระดับสังคม เมื่อสภาพที่เลยจากขั้นปลดปล่อย ระบายตามธรรมชาติกลายเป็นขั้นความเครียดกระวนกระวายที่ปรุงแต่งโดยจิตใจเช่นนี้ เป็นไปอย่างแพร่หลายเกร่อแล้ว สังคมนั้นจะเป็นเหมือนอยู่ในภาวะสงคราม ตลอดกาลชนิดหนึ่ง ตามปกติในภาวะสงครามย่อมจะมีการปลุกเร้าใจคน

ให้เกิดความโกรธแค้นเกลียดชังเกินกว่าระดับความรู้สึกที่จะเป็นไปเองตามธรรมดา จนคนอยากและพร้อมเต็มที่ที่จะทำการล้างผลาญเช่นฆ่าทำลายกันและมีความชื่นชมสนใจใน การที่ได้กระทำเช่นนั้น ในภาวะกามปรุงแต่งนี้ก็เช่นเดียวกัน จะมีการยั่วยุปลุกเร้าให้เกิดความหื่นกระหายและความหมกมุ่นครุ่นคิดอยากเสเพลอย่างเกินกว่าที่จะเป็นไปเองตามธรรมดา ภาวะเช่นนี้เป็นคู่กับสงครามเกลียดโกรธ อาจเรียกว่าสงครามกามและเป็นทางมาของสงครามเกลียดโกรธได้ด้วย พุดได้ว่า คนเขาอยู่กันสบาย ๆ ทำการสร้างสรรค์ต่าง ๆ กันดี ๆ กลับมาแก้งยู่เข้าให้เขาเกิดความทุกข์ ความเครียดบีบคั้น ให้ทนอยู่สุขสบายไม่ได้ เหมือนยั่วให้คนโกรธจนต้องหาความสนุกด้วยการทำลาย

เมื่อภาวะสงครามกาม เป็นไปอย่างยืดเยื้อ มีกิจกรรมปลุกยู่ เช่น การโฆษณาคอยหนุนอยู่เรื่อย ๆ คนจะมีความโน้มเอียงไปในทางที่จะไม่มองเห็นคนในฐานะที่เป็นเพื่อนมนุษย์หรือแม้แต่เป็นมนุษย์ แต่จะมองเห็นคนในแง่ที่เป็นสิ่งสำหรับเสเพล เป็นเหยื่อ หรือแหล่งที่อำนวยความสะดวก และตั้งความหวังในการที่จะมองเช่นนั้น หรือถ้าคนนั้นมิใช่ อยู่ในฐานะจะเป็นที่เสเพลหรืออำนวยความสะดวกได้ก็จะมองเห็นในแง่เป็นคู่แข่งคู่แข่งแย่งหรือตัวขัดขวาง หรือไม่ก็

เป็นสิ่งกะกะ ไร้ประโยชน์ น่ารังเกียจ น่ารำคาญ

เมื่อใจคนฝึกใฝ่หมกมุ่นครุ่นอยู่กับกามและการเสพเสวยต่าง ๆ ฉันทะในการทำหน้าที่การงานก็เป็นไปได้ยาก ทำให้ขาดความตั้งใจในการทำงาน ไม่มีสมาธิ รอคอยจึงเป็นเวลาที่จะไปหาสิ่งเสพเสวย ทำกิจต่าง ๆ เพื่อมุ่งเอากามในรูปของผลประโยชน์ต่าง ๆ การทำงานเพื่อผลสำเร็จของงานเพื่อความดีเลิศของงานจะเสื่อมหาย มีแต่การทำงานพอให้เสร็จ หรือพอให้เห็นว่าเสร็จ ตลอดจนการที่จะได้กามโดยทางลัดที่ไม่ต้องทำงานเป็นทางมาของการทุจริตและอาชญากรรมต่าง ๆ

เมื่อใจโน้มไปในทางที่จะมองเห็นกันเป็นเหยื่อหรือเป็นผู้แข่งแย้ง ครุ่นใฝ่อยู่กับการแสวงหาสิ่งเสพเสวยและหวงแหนปกป้องกามส่วนที่ตนจะได้หรือที่เป็นของตน ความหวาดระแวงริษยาขมเหงกันก็เป็นไปได้มาก ในสภาพเช่นนั้นโอกาสที่มนุษย์จะรู้จักปิติสุขอย่างประณีต แม้แต่เพียงความสุขอย่างง่าย ๆ เช่น ความซาบซึ้งในดนตรีจิตมิตรภาพและน้ำใจเมตตาต่อกัน การได้ความเอิบอímสดชื่นเบิกบานเยือกเย็นใจในบรรยากาศสงบร่มรื่นด้วยจิตที่เปิดออกรับรู้ความงามของธรรมชาติ เป็นต้น ก็หาได้ยาก แม้แต่กามสุขชนิดที่ซาบซึ้งชุ่มเย็นด้วยมีคุณค่าทางจิตใจประกอบ คนก็แทบจะ

ไม่รู้จัก เมื่อปราศจากความสุขอย่างสงบจำเริญเช่นนี้แล้ว สุขภาพจิตของมนุษย์ก็ตกอยู่ในอันตราย เพราะความสุขแบบกามตันหาล้วนๆ ที่เราร้อนร่ารอนปราศจากประณีตรสแห่งคุณค่าทางจิต เช่นความรักความเห็นใจความเอ็นดูเอื้อเฟื้อเป็นต้น ย่อมไม่ช่วยแก้กฏแก่สุขภาพจิต คนสองฝ่ายเข้ามาหากันหรือเข้ามาเสพเสวยกัน เพราะกามเป็นเหตุ ต่างก็มุ่งจะเอาจากกันเท่านั้น เป็นความสุขที่มาพร้อมกับการสูญเสียสุขภาพจิตมากกว่า ยิ่งกว่านั้นการคบหาหรือสัมพันธ์เพื่อเอาจากกันก็ตี งานที่มีไซ่เพื่องาน^๕ แต่เพื่อผลประโยชน์ตอบแทนก็ตี การคอยเพ่งมองแก่งแย่งผลประโยชน์กันก็ตี มักนำไปสู่ความผิดหวัง ความหวาดระแวง ความคับแค้น และคับข้องใจชนิดที่แห้งแล้งทำลายสุขภาพจิตเป็นอย่างมาก สังคมที่ตกอยู่ในสภาพเช่นนี้ แม้จะมีกามอย่างนับว่าค่อนข้างบริบูรณ์ คนย่อมไม่มีความสุขแท้จริง ยังมีทุกข์มาก และทุกข์ชนิดแห้งแล้ง ย่อมเป็นทุกข์แท้ ๆ ที่เยี่ยมโหดมาก ถึงสังคมนั้นจะเพียบพร้อมด้วยสิ่งเสพเสวย แต่ชีวิตก็เปราะและเหมือนไร้ความหมาย

ในสังคมที่ขาดแคลนผู้รู้จักความสุขอย่างประณีต ก็ไม่มีแหล่งอำนวยความสะดวกอย่างประณีตนั้น แม้แก่ผู้ที่ต้องการอย่างยวดยิ่ง ปัญหาตามมาอีกว่า ในสังคมที่หนักในกามสุข

นั้น จะมีคนจำนวนไม่น้อยที่ประสบความผิดหวังจากคามสุขหรือถูกผลร้ายของคามสุขกระทบเข้าไปในรูปใดรูปหนึ่ง แล้วเกิดปฏิกิริยาต่อคามสุขนั้น กลายเป็นเบื่อหน่าย หรือถึงกับแค้นไปทางเดียวสุดตรงข้ามกลายเป็นเกลียดชังคามสุขเสียทีเดียว พร้อมทั้งคนอื่นอีกพวกหนึ่งซึ่งพ้นออกไปจากฐานะที่จะเสพส่วยคามสุขตามธรรมดา เช่น คนสูงอายุมาก ๆ เป็นต้น สำหรับบุคคลเหล่านี้ คามสุขเขาก็ไม่พร้อมที่จะเสพหรือรังเกียจเสียแล้ว ถ้าไม่มีความสุขอย่างประณีตเป็นทางออกไว้ให้อีก ก็ประสบปัญหาทางจิตอย่างหนัก เขาจะต้องหันไปหาทางออกอย่างอื่น เช่น สิ่งมีนเมา และยาเสพติดต่าง ๆ เป็นต้น ก่อให้เกิดปัญหาดังคมมากยิ่งขึ้น

๒. กรณีที่ไม่ส่วยคามสุข

ก. ชั้นดีเลิศ ได้แก่ การได้ส่วยคามสุขอย่างประณีตที่มีความเต็มอิ่มสมบูรณ์ในตัวแล้ว โดยที่จิตของบุคคลผู้นั้นหลุดพ้นจากความใฝ่ปรารถนาต่อคามสุข ไม่น้อมมาหรือไม่วอกเวียนมาหาคามสุขนั้นอย่างเป็นไปเองโดยธรรมดา บุคคลเช่นนี้ย่อมหลุดพ้นจากปัญหาที่จะเกิดจากคามไปได้โดยสิ้นเชิง

ข. ชั้นดี ได้แก่ การละคามสุขของผู้หวังจะได้และกำลังฝึกเพื่อจะได้คามสุขอย่างประณีต การละคามสุขในกรณีนี้

จะเป็นสิ่งสมควรต่อเมื่อบุคคลนั้นเบื่อหน่ายคามสุขแล้ว มีความพร้อมที่จะฝึกตนเพื่อเข้าถึงคามสุขอย่างประณีตต่อไป หรือแม้ยังไม่พร้อมในแง่ของความเบื่อหน่ายอย่างนั้น แต่ได้มองเห็นหยั่งทราบถึงโทษของคามและเล็งเห็นคุณค่าของสุขที่ประณีตกว่า พร้อมทั้งมีความหวังว่าจะได้คามสุขประณีตนั้นและสมัครใจที่จะฝึกตน การสมัครใจและรู้ตัวว่ากำลังฝึกตนจะป้องกันไม่ให้เกิดผลเสียเนื่องด้วยการกักกดหรือฝืน แต่เมื่อใดไม่ต้องการจะฝึกหรือหมดกำลังศรัทธาที่จะฝึกเสียแล้วอย่างแน่นอน ก็พึงยอมรับความฟ่ายแพ้และเลิกการฝึกได้ เช่นถ้าบวชเป็นภิกษุก็ลาสิกขาเสียโดยสมัครใจ สำหรับผู้ทำเช่นนี้โดยสุจริตใจ แม้แต่การฝึก ๆ บวช ๆ ซึ่งตามปกติมิใช่เป็นวิธีการที่ท่านสนับสนุนเลย ก็เป็นเครื่องช่วยทำให้เกิดความพร้อม จัดเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการฝึกได้ด้วย เช่นพระจิตตหัตถสวารีบุตรที่บวชและฝึกถึงเจ็ดครั้งแล้วในที่สุดได้บรรลุอรหัตตผล^{๒๖} เป็นต้น

ค. ชั้นทราม ได้แก่ การละคามสุขเนื่องจากปฏิกิริยาต่อคาม แล้วเล่นไปสุดทางตรงข้ามประพฤติวัตรเข้มงวดบีบบังคับตนเอง ระบายความเกลียดชังคามโดยเอากายตนหรือชีวิตเป็นเป้า ระดมทุกข์เข้าทับถมตน การบีบบังคับตนเช่นนี้หรือการกักกดโดยขาดความหมายของความเข้าใจและ

การฝึกฝนที่กล่าวในข้อ ๒ ข. ย่อมกลายเป็นการเบียดเบียนตน และกลายเป็นปัญหาทางจิตอีกอย่างหนึ่ง ฟังระลึกไว้ว่า พระพุทธศาสนาถือว่าการไม่เบียดเบียนตนเองเป็นหลัก การสำคัญ เป็นการปฏิบัติธรรมอย่างหนึ่ง เช่นเดียวกับการไม่เบียดเบียนผู้อื่น^{๒๗} ผู้ปฏิบัติด้วยดีหรือด้วยปฏิภิกิริยาเช่นที่กล่าวมานั้น ฟังแก้ไขด้วยการเปลี่ยนแปรไปเป็นการฝึกในข้อ ๒ ข.

ในสังคมไทย ได้มีประเพณีการบวชอย่างหนึ่งเรียกว่า *บวชเรียน* ซึ่งนอกจากเปิดโอกาสแห่งการบวช สำหรับผู้พร้อมที่จะฝึกตนเพื่อเข้าถึงความสุขอย่างประณีตแล้ว ก็ใช้การบวชเป็นช่องทางสำหรับการศึกษากัมมวดชชน ด้วยการฝึกฝนเยาวชนทั้งด้านวิชาการ ศิลธรรม และวัฒนธรรม เป็นเครื่องเตรียมคนให้พร้อมที่จะเข้าสู่สังคม ผู้บวชส่วนมากบวชตั้งแต่วัยเด็กตามความประสงค์ของผู้ปกครอง เมื่อบวชและได้เรียนพอสมควรแล้วก็ตัดสินใจเองโดยสมัครใจว่าจะบวชอยู่ต่อไปหรือจะกลับคืนสู่เพศคฤหัสถ์ด้วยความยินดี ต้อนรับของสังคม โดยวิธีนี้ระหว่างที่บวชอยู่ ผู้บวชย่อมรู้ตระหนักว่าตนอยู่ระหว่างการฝึก ซึ่งถ้าตนไม่ต้องการอยู่จริงก็จะฝึกอยู่เพียงชั่วคราวเท่านั้น แล้วก็ละเลิกไป เมื่อเป็นเช่นนี้ จิตก็ยอมรับความจริงได้ และแม้แต่คนที่ไม่พร้อม

ก็อาจตั้งใจฝึกตนให้ดีที่สุดตลอดช่วงเวลาชั่วคราวนั้น วิธีฝึกโดยสอดคล้องกับความเป็นจริงเช่นนี้จึงทำให้เกิดผลดีโดยไม่เกิดโทษที่เนื่องจากความกักกดแล้วดั้นร่นออกนอกกลุ่มออกทาง หรือหากมีโทษก็เหลือน้อยที่สุด โดยนัยนี้ หากยังคงรักษาประเพณีบวชอย่างนี้ไว้ ก็จะต้องเปิดโอกาสให้การฝึกเป็นไปโดยสมัครใจอย่างเสรีด้วย จึงจะเป็นการชอบธรรมแก่บุคคล และก่อประโยชน์สุขแก่สังคม

พระพุทธศาสนาสอนให้มองดูรู้เห็นและยอมรับสิ่งทั้งหลายตามสภาวะที่เป็นจริง สนับสนุนให้ฝึกตนเพื่อก้าวหน้าองกงามในธรรมยิ่ง ๆ ขึ้นไป ผู้ที่มีความพร้อมและฝึกฝนตนอยู่ในระดับต่างกัน ต่างก็อยู่ร่วมกันโดยสงบสุขปรารภนาดีและเกื้อกูลต่อกัน ส่งเสริมประโยชน์สุขอันชอบธรรมและความก้าวหน้าของกันและกันตามระดับ ไม่ข่มขีบบีบคั้นหรือหมิ่นแคลนกันและกัน

บันทึกพิเศษ สำหรับผู้สนใจเชิงวิชาการ

บันทึกที่ ๑ : ความสุขจัดเป็นคู่ ๆ

ความสุขที่แสดงไว้เป็นคู่ ๆ ใน อภ.ทก.๒๐/๓๐๙-๓๒๑/๑๐๐-๒ (ไขความตาม อภ.อ.๒/๖๙) มีดังนี้: ๑. คิหิสุข (สุขของคฤหัสถ์ หรือสุขของชาวบ้าน) กับบรรพชาสุข หรือบรรพชิตสุข (สุขจากการบวชหรือสุขของนักบวช) ๒. กามสุข (สุขเกิดจากกาม) กับ เนกขัมมสุข (สุขเกิดจากความปลอดโปร่งจากกาม) ๓. อุปธิสุข (สุขกัลลวทุกข์ ได้แก่สุขในไตรภุมิหรือโลกิยสุข) กับนิรูปธิสุข (สุขไม่กัลลวทุกข์ ได้แก่โลกุตตรสุข) ๔. สาสวสุข (สุขก่ออาสวะ) กับ อนาสวสุข (สุขไม่ก่ออาสวะ หรือสุขไร้อาสวะ) ๕. สามีตสุข (สุขอิงอามิสหรือสุขอาศัยเหยื่อล่อ หรือสุขทางเนื้อหนัง) กับนิรามิตสุข (สุขไม่อิงอามิส สุขไม่ต้องอาศัยเหยื่อล่อ หรือสุขไม่ขึ้นต่อสิ่งเสพเสวย) ๖. อริยสุข (สุขของพระอริยะ) กับอนริยสุข (สุขของผู้นี้ไม่เป็นอริยะ คือสุขของปฤชชน) ๗. กายิกสุข (สุขทางกาย) กับ เจตสิกสุข (สุขทางใจ) ๘. สัปปีติกสุข (สุขเจือปีติ ได้แก่สุขในฉานที่ ๑ และที่ ๒) กับนิปปีติกสุข (สุขไม่เจือปีติ ได้แก่สุขในฉานที่ ๓

และที่ ๔) ๙. สาทสุข (สุขมีรสขึ้น อรรถกถาว่า ได้แก่สุขในฉาน ๓ ขั้นต้น แต่น่าจะได้แก่สุขตั้งแต่ฉานที่ ๓ ลงมาทั้งหมด) กับ อุเบกขาสุข (สุขเกิดแต่อุเบกขา คือสุขเมื่อจิตได้ดุลย์เต็มที มองดูเฉยอย่างเป็นกลางพร้อมที่จะเห็นตามเป็นจริงและวินิจฉัย โดยถูกต้องเสมือนคนมีปัญญาผู้มองจากนอกเหตุการณ์ ท่านว่า ได้แก่สุขในฉานที่ ๔) ๑๐. สมานิสุข (สุขเกิดจากสมาธิ ไม่ว่าจะอุปลาระหรืออัปปนาก็ตาม) กับ อสมานิสุข (สุขที่ไม่ถึงสมาธิ) ๑๑. สัปปีติการัมมณสุข (สุขเกิดแก่ผู้พิจารณาฉาน ๒ ขั้นแรกที่มีปีติ) กับ นิปปีติการัมมณสุข (สุขเกิดแก่ผู้พิจารณาฉานที่ ๓ และที่ ๔ ซึ่งไม่มีปีติ) ๑๒. สาทารัมมณสุข (สุขเกิดแก่ผู้พิจารณาฉาน ๓ แรกที่มีรสขึ้น) กับ อุเปกขารัมมณสุข (สุขเกิดแก่ผู้พิจารณาฉานที่ ๔ ซึ่งมีอุเบกขา) ๑๓. รูปรารัมมณสุข (สุขมีรูปธรรมหรือรูปฉานเป็นอารมณ์) กับ อรูปารัมมณสุข (สุขมีอรูปธรรมหรืออรูปฉานเป็นอารมณ์) แต่ละคู่มีคำสรุปท้ายว่า สุขอย่างหลังเป็นเลิศหรือยอดเยี่ยมกว่า อนึ่ง พึงระลึกไว้ด้วยว่า อุเบกขาที่กล่าวถึงในสุขข้างต้นนั้นไม่ใช่อุเบกขาเวทนา

บันทึกที่ ๒ : ความสุขจัดเป็นสามระดับ (อีกแบบหนึ่ง)

มีการจัดแบ่งระดับความสุขอีกอย่างหนึ่งที่เฉียดเข้ามากับการจัดกลุ่มแบบที่แสดงไว้ในตัวบท คือ ใน ส.สพ.๑๘/๔๕๐-๒/

๒๙๓ ซึ่งท่านจำแนกสุขเป็น ๓ เหมือนกันคือ ๑. สามีสุข สุขอาศัยอามิต ได้แก่กามสุขนั่นเอง ๒. นีรามิสสุข สุขไม่อาศัย อามิต ท่านหมายถึงสุขในฌานสามขั้นต้น ๓. นีรามิสตรสุข สุขยิ่งกว่านีรามิสสุข หรือสุขเหนือกว่านีรามิสสุข ท่านหมายถึง ความสุขใสมันต์ที่เกิดขึ้นแก่พระชินาสพผู้พิจารณาจิตซึ่งหลุดพ้น แล้วจากราคะ โทสะ และโมหะ อรรถกถากล่าวว่า สุขอย่างที่ ๓ คือ นีรามิสตรสุขนั้นเป็นโลกีย์ (เรียกอย่างง่าย ๆ ว่า สุขเกิดจาก ปัจจเวกขณญาณของพระอรหันต์นั่นเอง) แต่เหนือกว่าสุข อย่างที่สองคือนีรามิสสุข ซึ่งอาจเป็นโลกีย์ก็ได้ โลกุตตระก็ได้ (เป็นโลกุตตระในเมื่อเป็นฌานของพระอริยบุคคล) (ส.อ.๓/๑๕๘); ที่กล่าวว่า เจียดเข้ามากับการจัดกลุ่มข้างต้น ก็เพราะมีความ คล้ายคลึงในแง่ของขอบเขตกล่าวคือ สามีสุข ตรงกับกามสุข นีรามิสสุข อยู่ในเขตของฌานสุข และนีรามิสตรสุข พ้นหรือนอกเหนือออกไปจากฌานสุขส่วนข้อแตกต่างที่สำคัญก็คือกามสุข ฌานสุข และนิโรธสมาบัติสุข ครอบคลุมหมดทั้งสุขที่เป็นเวทนา และสุขที่ไม่ใช่เวทนา (ดังจะอธิบายต่อไป) แต่สามีสุข นีรามิสสุข และนีรามิสตรสุขในที่นี้ รวมอยู่ในสุขที่เป็นเวทนาเท่านั้น ดังนั้น นีรามิสสุขอย่างสูงจึงถึงตติยฌานเท่านั้น ไม่คลุมฌานสุขทั้งหมด (ในจุดตถฌาน ท่านแยกออกไปเรียกว่า นีรามิสอุเบกขา ใน ส.สพ. ๑๘/๔๕๔/๒๙๔ ซึ่งครอบคลุมถึงอรูปรฌานได้ด้วย เพราะอรูปร ฌานอยู่ในระดับของจุดตถฌานนั่นเอง) ส่วนนิโรธสมาบัติสุข

กับนีรามิสตรสุขนั้น แยกออกไปคนละด้านทีเดียว กล่าวคือ นิโรธสมาบัติสุข แม้จะพ้นจากฌานแต่ยังเป็นเรื่องของสมาบัติ และพระอรหันต์กับพระอนาคามีที่ชำนาญสมาบัติ ๘ เท่านั้น จึงจะเข้าได้ ส่วนนีรามิสตรสุขในที่นี้ ท่านหมายเอาสุขจาก ปัจจเวกขณญาณ เฉพาะของพระอรหันต์ ซึ่งจะเป็นอุกโตภาควิมุต หรือปัญญาวิมุต (ไม่ได้สมาบัติ ๘) ก็ได้ อย่างไรก็ดี ถ้าเพ่ง เฉพาะศัพท์ น่าจะจัดนิโรธสมาบัติสุขเป็นสุขที่ยิ่งกว่านีสามีได้ โดยปริยายหนึ่งเหมือนกัน

เชิงอรรถ

- ๑ พุทธิตี.๒๕/๒๐๐/๒๔๐; อญ.สตุตทก.๒๓/๕๙/๙๐
- ๒ เช่น ที.ปา.๑๑/๔๕๕/๓๒๙; พุ.ปฎิ.๓๑/๑๘๓/๑๒๖; สัม.๑๙/๓๗๙/๑๐๐; ๑๓๙๒/๔๒๑
- ๓ เช่น ที.ปา.๑๑/๒๓๒/๒๓๓; ม.ม.๑๒/๑๐๒/๗๒; ๗๗ ๗๗๗
- ๔ เรื่องนี้จะบรรยายต่อไป
- ๕ ม.ม.๑๓/๒๘๗/๒๘๑; พุ.ธ.๒๕/๒๕/๔๒ (ดูที่มาต่าง ๆ ซึ่งอ้างแล้วในตอนว่าด้วยภาวะจิตของผู้บรรลุนิพพาน)
- ๖ ดู ม.ม.๑๒/๔๒๕-๖/๔๕๗-๘; ม.ม.๑๓/๕๐๔-๕/๔๕๘-๙ (พระพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับการปฏิบัติของพระองค์เอง ทุกข์ในกรณีนี้หมายถึงทุกข์เนื่องจากทุกกริยา); ไม่พึงสับสนกับทุกขาปฏิบัติและสุขาปฏิบัติ ซึ่งคำว่าทุกข์ในที่นั้นหมายถึงยากลำบากเท่านั้น (อญ.จตุกก.๒๑/๑๖๑-๓/๒๐๐-๔); พวกนิครนถ์มีความเห็นว่า “ความสุขจะพึงลู่ถึงด้วยความสุขไม่ได้, ความสุขจะพึงลู่ถึงได้ด้วยความทุกข์” ดังนั้น พวกนิครนถ์จึงบำเพ็ญตบะ กระทำอัตตกิลมถานุโยค คือทรมานตน (ม.ม.๑๒/๒๒๐/๑๘๗) พระพุทธเจ้าเมื่อก่อนตรัสรู้ ก็เคยทรงเข้าพระทัยอย่างนั้น จึงได้ทรงบำเพ็ญทุกกริยาเสียเวลาไปยาวนาน (ม.ม.๑๓/๔๘๙/๔๔๓)
- ๗ ม.ม.๑๒/๒๑๑/๑๘๐
- ๘ ม.ม.๑๓/๑๙๖/๒๐๕

- ๙ ความสุขจัดเป็นคู่ ๆ ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*
- ๑๐ นัย ม.ม.๑๓/๑๐๐/๙๖; สัม.สพ.๑๘/๔๑๓/๒๗๘
- ๑๑ ความสุขจัดเป็นระดับ (อีกชุดหนึ่ง) ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*
- ๑๒ จะเห็นได้ในตอนต้น ๆ แล้วว่า ผู้ได้สุขในฉนสมมาบัติที่วกเวียนกลับมาหากามสุขอีก มีตัวอย่างเป็นอันมาก และหลายท่านได้สุขในฉนสมมาบัติทั้งที่ยังอยู่ครองเรือน จึงเสพเสวยสุขทั้งสองอย่างไปด้วยกัน อย่างไรก็ตาม ท่านเหล่านี้ทั้งสองพวกย่อมมีพื้นความพร้อมมากกว่าคนทั่วไปที่จะสลัดกามสุขและเดินหน้าในการปฏิบัติธรรมที่สูงขึ้นไป.
- ๑๓ ม.ม.๑๒/๑๙๗/๑๖๘
- ๑๔ ม.ม.๑๓/๓๙๘/๓๗๑; สัม.สพ.๑๘/๔๑๓/๒๗๘; อญ.นวก.๒๓/๒๓๘/๔๓๐; พุ.จู.๓๐/๗๕๗/๓๙๐; ๓๖๕/๓๙๓.
- ๑๕ พุ.ม.๒๙/๒/๑; ๓๔/๓๑
- ๑๖ ม.ม.๑๒/๔๕๒/๔๘๗; มีระดูได้ คือ ยังไม่หมดระดู, สัตว์ที่จะ เกิด = คันธัพพะ (เรื่องนี้อรธกถาอธิบายแปลก, ม.อ.๒/๔๑๘)
- ๑๗ อญ.ทสก.๒๔/๙๙/๒๑๗ (คล้ายบางส่วนของ ม.ม.๑๒/๔๕๓/๔๘๘)
- ๑๘ ม.อ.๑๔/๔๙๐-๕๐๑/๓๒๔-๓๓๒; ผู้ต้องการทราบคติธรรมจากความรุ่งเรืองของพระเจ้าจักรพรรดิเพิ่มอีก ฟังดู มหาสุทิสสนสูตร, ที.ม.๑๐/๑๖๓-๑๘๖/๑๙๖-๒๒๘; มันธาทุราชชาดก, ขา.อ.๔/๔๗.
- ๑๙ ม.ม.๑๓/๒๘๑-๒/๒๗๔-๖
- ๒๐ ม.ม.๑๒/๔๕๓/๔๘๘; ฟังระลึกถึงพุทธพจน์ที่ว่า “อารมณวิจิตรทั้งหลายในโลกหาใช่เป็นกามไม่, ภาวะที่เกิดจากความคิดของคน (ต่างหาก) เป็นกาม, อารมณวิจิตรทั้งหลายในโลกย่อมดำรงอยู่ (ตามสภาพของมัน) อย่างนั่นเอง, ดังนั้น ธีรชนทั้งหลายจึงขจัด (แต่เพียง) ตัวความอยาก (ตัณหาชั้นหะ) ในอารมณวิจิตรเหล่านั้น (คือมิใช่กำจัดอารมณ

วิจิตร)” (อง.ฉกท.๒๒/๓๓๔/๔๖๐)

^{๖๐} เทียบความนัยหนึ่งว่า กามสุขเหมือนผลไม้บนต้นไม้ ซึ่งที่โคนมีผู้ตัดคือ ความไม่เที่ยงแท้ ยั่งยืน และความแก่ความตาย เป็นต้น กำลังทำลาย ให้ภรณ์ลงไปอยู่ตลอดเวลา จนจะต้องล้มไปในที่สุด ผู้บริโภคกามสุข ย่อมต้องถูกคุกคามด้วยความหวาดหวั่นเสียวใจในความไม่จริงและไม่ แน่นอนนี้อยู่ตลอดเวลา ยิ่งผู้ใดลุ่มหลงติดเพลิมัวเมามาก ไม่รู้จักยอมเลิกจะสละปล่อยเสียบ้าง ก็จะต้องถูกต้นไม้ล้มทับเขาให้ได้รับความทุกข์เจ็บปวดแสนสาหัส

^{๖๑} อุปมา ๑๐ ข้อนี้ มีคำบรรยายเฉพาะ ๗ ข้อต้น ใน ม.ม.๑๓/๔๗-๕๓/๔๑-๔๕ ส่วนในที่มาอื่นกล่าวถึงเฉพาะหัวข้อครบทั้ง ๑๐ อุปมา เช่น วินย.๒/๖๖๒/๔๓๒; ๖/๒๗๖/๑๐๘; ม.ม.๑๒/๒๗๔/๒๖๒; อง.ปฎจก.๒๒/๗๖/๑๑๐; แสดงความหมายโดยย่อใน พุ.ม.๒๙/๑๒/๗; ๒๗/๒๒; พุ.จ.๓๐/๗๖๖/๓๙๔; วินย.๑.๒/๔๖๕; อง.๑.๓/๔๕; นิท.๑.๑/๓๗; วินย.ฎีกา๓/๓๖๒; มีกล่าวถึงเพียงบางแง่ เช่น ส.สพ.๑๘/๓๓๔/๒๓๔.

^{๖๒} คำความจาก ม.ม.๑๒/๑๙๘/๑๖๙

^{๖๓} นำพิจารณาความจริงเกี่ยวกับสัมผัสทั้งหลายทั้งทางตา หู จมูก ลิ้น และกาย ที่ว่าสุขทุกข์นั้น โดยมองในแง่ของมิติและความถี่

^{๖๔} ย่อและขยายจากความตอนหนึ่งในมาคตินทียสูตร, ม.ม.๑๓/๒๘๓-๗/๒๗๗-๒๘๑ (ตามความในสูตรนี้ เทียบความสุขโดยก้าวจากกามสุขไปถึงภาวะนิพพานทีเดียว ไม่ได้กล่าวถึงฉานสุขไว้ด้วยโดยตรง; แต่ภาวะในฉาน ท่านก็เรียกว่าเป็นนิพพานได้โดยปริยาย คือเทียบได้บางแง่ ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น)

^{๖๕} อง.ทสก.๒๔/๔๖/๘๗

^{๖๖} ม.ม.๑๒/๒๒๐/๑๘๗

^{๖๗} ม.ม.๑๓/๗๒๔/๖๕๙; ม.อ.๓/๔๐๘ (ตามความในสูตรว่า ไฟที่จุดโดย ไม่ใช่หญ้าและไม้เป็นเชื้อนั้น เป็นเพียงข้อสมมติเป็นไปไม่ได้ในเวลานั้น นอกจากบันดาลด้วยฤทธิ์ แต่ในสมัยปัจจุบันพอจะเห็นว่ามีฤทธิ์สมัยใหม่ที่จะทำไฟเช่นนั้นได้)

^{๖๘} ม.จ.๑๔/๖๕๙/๔๒๗, ๖๖๗/๔๓๒ (นอกจากนี้ยังมีกล่าวถึงใน ม.ม.๑๓/๑๘๒/๑๘๙; ม.จ.๑๔/๓๔๕/๒๓๕ = พุ.จ.๓๐/๗๓๘/๓๗๖; อง.ปฎจก.๒๒/๓๐/๓๒; อง.ฉกท.๒๒/๓๑๓/๓๘๒; อง.ฉกท.๒๒/๑๙๓/๓๕๔); ความจริงความสุขด้านใน (อสังฆัตตสุข) ซึ่งเรียกอีกอย่างว่า อนวัชชสุข (สุขไร้โทษ) ท่านใช้เรียกตั้งแต่ความสุขที่เกิดจากความมีศีล ขึ้นไปที่เดียว (ที่มามากมายเช่น ที.สี.๙/๑๒๑/๙๓; ม.ม.๑๒/๓๓๓/๓๔๔; ๔๕๕/๔๙๒; ม.ม.๑๓/๑๒/๑๓; ม.จ.๑๔/๑๗๓/๑๓๐; อง.จตุกก.๒๑/๑๙๘/๒๘๕; อง.ทสก.๒๔/๙๙/๒๒๐)

^{๖๙} ม.ม.๑๒/๓๒๘/๓๓๓

^{๗๐} ขออย่าความหมายของกามคุณ ๕ ว่ามิใช่มีขอบเขตแคบ ๆ อย่างที่มัก เข้าใจกัน รูปสวयงามที่บำเรอตา เสียงไพเราะที่บำเรอหู รสอาหาร อร่อยที่ถูกลิ้น สัมผัสที่นึ่งที่นอนอ่อนนุ่มเป็นต้นที่ปรนเปรอกาย ล้วน เป็นกามคุณทั้งสิ้น พุดง่าย ๆ ว่า กามมิใช่เฉพาะเรื่องทางเพศเท่านั้น แต่ครอบคลุมสิ่งที่เสพสวดยเพื่ออามิสสุขทั้งหมด ดังนั้นแม้แต่นักบวชก็ ยังเกี่ยวข้องกับกามคุณได้

^{๗๑} เช่น ที.อ.๓/๒๖๖; ม.อ.๒/๔๗; ส.อ.๒/๒๐๖; อง.อ.๒/๓๑๐,๓๖๘; นิท.๑.๒/๑๙๙,๓๖๖; คำว่ารู้จักพิจารณา ตรงกับ ปฏิสงขา โยนิโส = โยนิโส ปฏิสงขา เป็นไฉนพจน์คำหนึ่งของโยนิโสมนสิการ

^{๗๒} ดู พุ.ม.๒๙/๙๖๔/๖๑๑ (บางแห่งท่านจัดเป็นการกำจัดอาสวะด้วยการใช้หรือรู้จักใช้ ดู ม.ม.๑๒/๑๔/๑๗; ที.ปา.๑๑/๑๑๓/๑๔๒); เฉพาะ

ความรู้จักประมาณในการกินอาหาร เรียกว่าโภชนมัตตัญญุตตา มีที่
มามากมาย เช่น ม.ม.๑๓/๒๙/๒๗; ม.อ.๑๔/๙๖/๘๓ (เคยอ้างแล้ว
ในตอนว่าด้วยปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ); มีข้อควรระวังอย่างหนึ่งว่า
ไม่พึงสับสนระหว่างความรู้จักประมาณในการกินอาหาร กับวิธีฝึกให้
เป็นผู้รู้จักประมาณในการกินอาหาร

^{๙๙} อ.จ.ทสก.๒๔/๖๖/๑๓๐

^{๙๙} ที.สี.๙/๑๒๖-๑๓๐/๙๖-๑๐๐; ๓๒๕/๒๕๗; ม.ม.๑๒/๔๗๐/๕๐๓; ม.ม.
๑๓/๓๔๓/๓๓๑; ม.อ.๑๔/๓๐๓/๒๐๘; อ.จ.ปญจก.๒๒/๒๘/๒๖

^{๙๙} ดู อ.จ.นวก.๒๓/๒๔๒/๔๔๘ (โยงโยที่เหนียวพันให้ติดอยู่ แปลเอา
ความจากคำว่า “วิสัตติกา” ซึ่งตามปกติท่านอธิบายว่า หมายถึง
ตัณหา และแปลกันว่า ตัณหาเครื่องข้อง)

^{๙๙} ดู อ.จ.นวก.๒๓/๒๔๖/๔๗๐ (มีสัมพาระ)

^{๙๙} ดู อ.จ.นวก.๒๓/๒๔๕/๔๕๘ (มีอาพาระ)

^{๙๙} ดู ม.อ.๑๔/๔๐/๔๐; ๙๐/๗๘

^{๙๙} ดู ม.ม.๑๓/๑๘๕/๑๙๒; ม.อ.๑๔/๗๕/๖๖

^{๙๙} ดู ม.ม.๑๓/๒๒/๒๑; อ.จ.เวกาทสก.๒๔/๒๒๓/๓๗๒

^{๙๙} เวทนาในฉานเป็นเวทนาที่ไม่มีการเบียดเบียน ซึ่งท่านถือว่าเป็น
เวทนาที่มีส่วนดีหรือส่วนที่เป็นคุณมากที่สุด (ม.ม.๑๒/๒๐๕/๑๗๖)

^{๙๙} ม.ม.๑๓/๑๐๒/๙๘; ส.ส.พ.๑๘/๔๒๔/๒๘๒; ดูประกอบ ม.อ.๓/๑๐๙;
ส.อ.๓/๑๕๓

^{๙๙} ดู วิสุทธินิ.๓/๓๖๕; วิสุทธินิ.ฎีกา๓/๖๔๗; ฎีกาแห่งมัชฌิมนิกาย ฉบับ
อักษรพม่า ๒/๑๘๔ (ฉบับไทยยังไม่พิมพ์)

^{๙๙} อ.จ.นวก.๒๓/๒๓๘/๔๒๙

^{๙๙} “วิมรียาทิกเตน เจตสา” มีมาหลายแห่ง เช่น ม.อ.๑๔/๑๕๖/๑๑๗; ส.นิ.

๑๖/๔๐๙/๒๐๗; อ.จ.ติก.๒๐/๕๔๕/๓๓๔; ๙๗

^{๙๙} ส.ส.พ.๑๘/๓๙๓/๒๖๘; สุขเวทนา ก็เป็นทุกข์เช่นเดียวกับทุกข์เวทนา
และอทุกข์มสุขเวทนา ยิ่งกล่าวไว้อีกใน ส.ส.พ.๑๘/๓๖๒/๒๕๔; พุ.อิติ.
๒๕/๒๓๑/๒๖๖; พุ.สุ.๒๕/๓๙๗/๔๗๗

^{๙๙} ม.ม.๑๓/๒๗๓/๒๖๗; “ข้อที่เวทนาเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความ
แปรปรวนได้เป็นธรรมดา, นี่เป็นข้อเสีย (อาทินวะ) ของเวทนาทั้งหลาย”
(ม.ม.๑๒/๒๐๖/๑๗๗)

^{๙๙} ส.ส.พ.๑๘/๒๖๖-๘/๑๕๙-๑๖๑; ดูประกอบ ม.ม.๑๒/๔๐๙/๔๔๐;
ม.อ.๑๔/๘๒๒/๕๑๖; พุ.สุ.๒๕/๔๐๖/๔๘๒

^{๙๙} ดู ส.ส.พ.๑๘/๓๖๓-๓๗๒/๒๕๔-๙

^{๙๙} ภาวะอย่างนี้คงพอเทียบได้หรือเป็นอย่างที่ฝรั่งเรียกว่า ภาวะ mystic
หรือ mystical state

^{๙๙} สันตติ บังอนิจจลักษณะ, อริยบถ บังทุกข์ลักษณะ, มนะ บัง
อนัตตลักษณะ (วิสุทธินิ.๓/๒๗๕)

^{๙๙} เคยมีการถกเถียงกันว่า ในกามคุณ ๕ อย่าง อย่างไหนดีเลิศเป็นเยี่ยม
พระพุทธเจ้าตรัสว่าอยู่ที่ชอบหรือถูกใจ (ดู ส.ส.๑๕/๓๕๙/๑๑๖)

^{๙๙} อ.จ.นวก.๒๒/๓๓๔/๔๖๕

^{๙๙} พุ.ม.๒๙/๘๒๕/๕๑๗.

^{๙๙} ที่จัดอย่างนี้ถือตามแนวพุทธพจน์ใน พุ.อ.๒๕/๕๒/๘๗ ที่ตรัสถึงความสุข
๓ อย่างคือ กามสุข ทิพยสุข และ ตันนัททยสุข; คำว่ากามสุข ชัดอยู่แล้ว
ส่วนทิพยสุข (บาลีเป็นทิวียสุข) อรรถกถา อ.อ.๑๓๕ อธิบายว่า หมายถึง
ถึงฉานสุขนั่นเอง(เฉพาะชั้นโลกียฉานสุข;ที่ท่านว่าทิพยสุขเป็นฉานสุข
เพราะถือว่าฉานเป็นทิพวิหาร ตามหลักใน ที.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๓๒ ซึ่ง
ที.อ.๓/๒๕๖ ว่าได้แก่สมาบัติ ๘ ส่วนทิพยสุขที่หมายถึงอสุขของเทวดา

ก็รวมอยู่ในกามสุขแล้ว) ข้อสุดท้ายต้นหักขยสุข แปลว่าสุขเนื่องด้วย
ภาวะไร้ตัวตน (ความสิ้นไปแห่งตัวตน) ก็คือสุขเนื่องด้วยนิพพาน
หรือนิพพานสุขนั่นเองเพราะตัดหักขยเป็นไฉนจึงนาคำหนึ่งของนิพพาน
แต่อรธกถาที่อ้างข้างต้น ไช้ความว่าหมายถึงผลสมาบัติสุข ซึ่งเป็น
สุขที่พระอรชยบุคคลทุกท่านตั้งแต่พระโสดาบันขึ้นไปเสวยได้ โดยทำ
นิพพานเป็นอารมณ์ในที่นี้ใช้คำว่านิพพานสุขให้มีความหมายหลวมๆ
คลุมถึงผลสมาบัติสุขที่กล่าวนี้ด้วย สุขเนื่องด้วยนิโรธสมาบัติที่เป็น
ภาวะเทียบคล้ายนิพพานด้วยคลุมถึงวิมุตติสุขที่ท่านกล่าวถึงบ่อยๆด้วย
(วิมุตติสุข คือผลสมาบัติขั้นสุดท้ายซึ่งเป็นของพระอรหันต์ ดู วินย.อ.
๓/๓; อ.ช.๕๐.๕๖; วินย.ฎีกา ๔/๔๒๑) การจัดเป็น ๓ อย่างนี้ ไม่ห่าง
จากแบบที่ประมวลจากสุข ๑๐ ชั้นข้างต้นเลย

อรธกถาที่แบ่งประเภทสุขละเอียดที่สุดคงได้แก่ อจ.อ.๑/๕๖ =
อจ.อ.๒/๓๒๖ ซึ่งแบ่งสุขเป็น ๗ ชั้นคือ มนุษยสุข ทิพยสุข ฌานสุข
วิปัสสนาสุข มรรคสุข ผลสุข นิพพานสุข สุข ๗ อย่างนี้อาจจัดรวมได้
เป็น ๔ ประเภทคือ

- ๑) กามสุข รวมถึงมนุษย์สุขและทิพยสุข (เฉพาะในความหมายว่า
สุขของเทวดา)
- ๒) ฌานสุข ได้แก่โลกียฌานสุข หรือโลกียสมาบัติสุข บางแห่งเรียกเป็น
ทิพยสุขในแง่เป็นทิพยวิหาร
- ๓) วิปัสสนาสุข สุขเนื่องด้วยวิปัสสนา ที่ชัดคือที่เป็นวิปัสสนูปกิเลส
อย่างหนึ่ง (ดู นิท.อ.๒/๓๔๓; วิสุทฺธิ.๓/๒๗๑; วินย.ฎีกา ๒/๓๖๗)
- ๔) โลกุตตรสุข ได้แก่ มรรคสุข ผลสุข และนิพพานสุข (สุตฺต.อ.๒/๑๖๖)
และในคำว่าผลสุข ให้รวมถึงผลสมาบัติสุข ซึ่งคลุมเอาวิมุตติสุขเข้า
ด้วย (ผลสมาบัติสุข เป็นโลกุตตรสุข ตาม อ.ช.๕๓; ปฏิส.อ.๓๒๒;

วิสุทฺธิ.๓/๓๕๘)

- ๕๕) รวมทั้งเทวดาชั้นกามาพจรสวรรค์ทั้ง ๖
- ๕๕) รวมทั้งพรหมทั้งหมด (รูปพรหม ๑๖ อรูปพรหม ๔)
- ๕๕) ม.ม.๑๓/๔๘๘-๕๐๘/๔๔๓-๔๖๑; พจนนิคฺรณก็มีความเห็นว่า สุข
จะบรรลุได้ด้วยทุกข์ จึงได้บำเพ็ญตบะทรมานตนด้วยวิธีการต่าง ๆ ดู
ม.ม.๑๒/๒๒๐/๑๘๗ (เคยอ้าง)
- ๖๐) ดู ม.ม.๑๒/๔๒๕-๙/๔๕๗-๔๖๐
- ๖๐) ที.ปา.๑๑/๑๑๔-๕/๑๔๓-๕
- ๖๒) ม.อ.๑๔/๑๒/๑๓ (ตรัสเพื่อแสดงความแตกต่างระหว่างพระพุทธ
ศาสนากับลัทธิของนิคฺรณซึ่งเป็นคำสอนประเภทอัสติกถมถานุโยค)
- ๖๓) ส.ข.๑๗/๑๖๗/๑๑๓; พุ.ฉิตี.๒๕/๒๗๑/๒๙๙
- ๖๔) อจ.จตุกก.๒๑/๕๕/๘๐
- ๖๕) งานเพื่องานในที่นี้ มิใช่หมายถึง งานเพื่องานโดยตัวของมันเอง หรือ
งานล้วน ๆ แต่ให้เล็งถึงประโยชน์สุขของหมู่มนุษย์ และความดีงามที่
เป็นจุดมุ่งหมายของการทำงานนั้น
- ๖๖) อจ.ฉกก.๒๒/๓๓๑/๔๓๙-๔๔๖ (ท่านผู้นี้ได้วิหารสมาบัติขั้นสูงแล้วก็
ยังสึก); เรื่องนี้มีอ้างใน อจ.อ.๓/๑๖๔; อ.ช.๒/๑๒๒; ชา.อ.๒/๑๑๓
- ๖๗) เช่น ม.อ.๑๔/๑๔๖-๗/๑๑๓; อจ.จตุกก.๒๑/๑๘๖/๒๔๓; ที.ปา.๑๑/๒๗๔/
๒๔๔ ฯลฯ; แต่ต้องระลึกไว้ด้วยว่า การเบียดเบียนตนเองนี้ เป็นคนละ
เรื่องกันกับการเสียสละในเมื่อมีเหตุซึ่งเป็นการปฏิบัติธรรมอีกอย่างหนึ่ง